
कविकुलगुरु-कालिदास-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक

हस्तलिखित संग्रह

1383

दाखल क्र M 1383 विषय अद्वैतवेदान्त.

नाव. श्रीब्रह्मसूत्र चतु:सूत्री भाष्य व्याख्यान (मराठी)

लेखक/लिपीकार नी. धुं. धर्माधिकारी (प्रेसकॉपी. MSS. भा. १०)

पृष्ठ १२१ काळ इ.स. 1968 पूर्ण/~~अपूर्ण~~

॥ श्रीः ॥

नवमवर्णक पृष्ठ १९६ पासून

पृष्ठ २७० पर्यंत समाप्त

प्रेस कॉपी भाग ११

7

नंबरी ९८/१ व ८०/१ व ९१/३ तादादी ५६.१८ जमीन

५३॥) कतई वाके मौजे कामथ - मुद्दईअलेह नंबर
१ ने मिन मुद्दई व रोडीया को वास्ते ५ साल
के यानी चार सन १९०२ को दिया था - अव्वल साल
का अमल ८०) ठहरा था - और ४ साल के
वास्ते १२५) सालाना - इस शर्त से पट्टा लिखाकर
कबूलियत तहरीर करा ली - मुद्दईअलेह नंबर १ जो
मोहतमिम खेत का अरसे २५ साल से है - लिहाज
इक़रार कबूलियत के मुद्दई व रोडीया को खेत
सदूर से माह अप्रैल सन १९०२ बेदखल कर
दिया इस सबब से मिन मुद्दई - अपना हिस्सा

THREE ANNAS

INDIA · INDIA · INDIA

THOMAS DE LA RUE AND COMPANY LIMITED.

1

COPY OF उतारा.

Case No. १२५ सन १९०३ ई०.

In the Court of तहसीलदार साहेब मुलताई.

Dated ३१-८-१९०३ ई०.

☞ Copy to be written on the dotted lines only.

रावबहादुर मेहेर साहेब मुलताई . . . .

"ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहे. अन्यत्र प्रजा-

॥ व्याख्यान ॥

वृत्त्यौदासीन्यमेव - प्राप्त झालेल्या हननक्रियेच्या निवृत्तीने उपलक्षित औदासीन्य च्या विशिष्ट भावाच्या स्वाधीन आहे तेच "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इत्यादिषु ब्राह्मण हनन करण्यास योग्य नाही इत्यादिकांत 'प्रतिषेधार्थं मन्यामहे' = प्रतिषेधाच्या = नञाचा अर्थ आम्ही मानतो. स्वतः सिद्ध औदासीन्याच्या नञर्थाच्या साधनत्वाच्या उपपादनाकरितां त्यांचा निवृत्तीने उपलक्षितत्व सांगितले असे येथे जाणावे 'अन्यत्र प्रजापतिव्रतादिभ्यः' 'नेक्षेत' इत्यादि प्रजापतिव्रतादिकांहून अन्यत्र स्थळी - 'तस्य व्रतम्' अशा रीतीने अनुष्ठेयवाची व्रत शब्दाने कार्याचा उपक्रम करून "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्" असे प्रजापतिव्रत सांगितले आहे. म्हणून उपक्रमाच्या बळाने तेथे नञाची ईक्षणविरोधी संकल्प क्रियेत लक्षणा अंगीकृत आहे. याप्रमाणे 'अगौः अमुराः अधर्मः' इत्यादिकांत नामार्थाने युक्त असा नञाचा प्रतिषेधवाचित्वाचा प्रयोग असल्यामुळे अन्य विधिकधात्वर्थ लक्षक आहे. या प्रजापतिव्रतादिकांहून अन्यत्र अभाववाचक नञाचा अर्थ आम्ही मानतो. असा अर्थ. दुःखाभाव फलक निषेधनम

॥ विवरण ॥

कारणकार्याच्या अभाव आहे.

इष्टसाधनत्वाच्या 'अभावाच्या' व बलवत् अनिष्टाच्या साधनत्वाच्या स्वाधीन आहे. कार्याच्या स्वाधीन नाही. त्याजवरी असा
पूर्वा. १८५।१२
अर्थ: ज्या विशिष्टभावाच्या स्वाधीन आहे तोच? - द्वितीय व्याख्यानांत बलवत् अनिष्टाचे असाधनत्व विशिष्ट इष्टसाधनत्व 'तव्य' प्रत्ययार्थ आहे असे सांगितले व तसें असतां त्या विशिष्ट प्रत्ययार्थाच्या जो अभाव (बलवत् अनिष्टाचे साधनत्व) त्याच्या स्वाधीन आहे तोच विशिष्टाभाव असा अर्थ: प्रथम व्याख्यानांत हननाभाव नञर्थ असून द्वितीय व्याख्यानांत विशिष्टाभाव नञर्थ आहे.
असा अर्थ. 'अन्यत्र प्रजापतिव्रतादिभ्यः' येथील आदि शब्दाच्या ग्रहणाचा संग्रह - 'याप्रमाणे अगौः' 'अन्यत्र अभाववाचक नञाचा
पूर्वा. १८६।१८
अर्थ आम्ही मानतो? - पण 'न हन्यात्' इत्यादिकांत धात्वर्थाच्या योग असतां नञाचा अभावार्थकत्व कसें? कारण 'नाम-

पतिव्रतादिभ्यः। तस्मात्पुरुषार्थानुपयोग्युपाख्यानादिभूतार्थवाद

२१।१९
विषयमानर्थक्याभिधानं द्रष्टव्यम्

" व्याख्यान "

येथे निषेधशास्त्राच्या प्रामाण्याप्रमाणे वेदान्तांना सिद्ध ब्रह्मांत प्रमाणत्व आहे असा भाव. मग 'अक्रियार्थानाम् आनर्थक्यम्' हे सूत्र कशाविषयक आहे? त्यावर सांगतात- 'तस्मात्' = म्हणून 'पुरुषार्थानुपयोग्युपाख्यानादिभूतार्थवादविषयम्' = पुरुषार्थाच्या उपयोगी नसलेल्या उपाख्यानादि भूतार्थवादविषयक 'आनर्थक्याभिधानं द्रष्टव्यम्' = आनर्थक्याचे- अर्थाभावाचे कथन जाणावे. वेदान्तांना त्यांची फलवत्त्व असल्यामुळे त्यांचे कथाविषयकत्व आहे असा अर्थ.

" विवरण "

धात्वर्थयोगे तु नैव नञ् प्रतिषेधकः' या वचनाचा विशेष येतो? सांगतो- वचनाचा हा अभिप्राय- जेथें अपवादक असतें तेथें नाम धात्वर्थाचा योग असतां नञ् अभावार्थक नसतो. म्हणून 'नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्' येथें कर्त्योपक्रम अपवादक असल्यामुळे नञ् अभावार्थक नाही परंतु ईक्षणविरोधी संकल्प क्रियार्थक आहे. 'न हन्यात्' इत्यादिकांत तर कोणताही अपवादकाचा अभाव असल्यामुळे नञ् अभावार्थक युक्त आहे म्हणून वचनाच्या विशेषाभावामुळे 'न हन्यात्' इत्यादिकांत धात्वर्थादिकांशी अन्वित होणारा नञ् प्रतिषेधार्थक आहे असा भाव- 'पुरुषार्थानुपयोगि' या भाष्याचा अर्थ सांगतात 'अर्थ' 'उपाख्यान' पदाच्या अर्थाला सांगतात- 'कथा' अर्थ कथा प्रतिपादक अर्थवाद विषयक आनर्थक्य सूत्र आहे असा अर्थ.

२८०।२०
हे स्वर सांगितले की- पदांच्या अन्योन्य संसर्ग मात्रांत संबंध ग्रहण होत असल्यामुळे त्यांच्या क्रियेला सोडून अ- व्यतिरिक्त एक प्रातिपदिकार्थांत अन्वय युक्त आहे- असें संप्रतिपत्तिमंत अन्वय सांगणाऱ्या वाक्यांनाही भूता

" विवरण व्याख्यान "

२८५।१९
पण निषेधवाक्याच्या अक्रियार्थत्वाला सांगितले असल्यामुळे 'पुनः' हे अयुक्त आहे अशी आशंका असतां ता- त्पर्याला सांगतात- 'हे स्वर सांगितले की' अनन्तरपदराहित्य 'अव्यतिरिक्त' शब्दाचा अर्थ आहे. तादात्म्यराहित्य 'संकरस'

१- अब्राह्मण व अधर्मातही क्षत्रियादिकांत व अधर्माच्या विनाशांत अर्थात् तशी प्रतीति [illegible] करिता अपवादक आहे. असा भाव.

" व्याख्यान "

पुन= १८।१० . ३११९

तात्पर्य - "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" अशा प्रतिषेध वाक्याच्या समन्वयांत क्रिया किंवा क्रियार्थ [क्रिया ज्याचा अर्थ = प्रयोजन आहे असे क्रियासाधन] फक्त नाही. परंतु [सिद्धस्वरूप] क्रिया निवृत्तीच नियमाने प्रतीत होते. व्रतशब्द्याच्या समन्वयामुळे तर "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्"

" विवरण " पुन: २८०२३

येथे निषेधवाक्यांचा समन्वय वगैरे आहे असें सांगतात - 'ब्राह्मणो' पण ब्राह्मण हननाभाव हे स्पष्टः क्रिया किंवा क्रियार्थ आहे? त्यावर नाही असें सांगतात - 'क्रिया किंवा क्रियार्थ' कारण नञाला प्राप्त क्रिया निवृत्तीचे असंतत्व आहे. असा अर्थ. पण "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्" इत्यादिकांत ईक्षण विरोधि 'मी पहाणार नाही' अशा संकल्प क्रियेचे विधान आहे. याप्रमाणे 'मी मारीत नाही' अशा हननविरोधि संकल्प क्रियेचेच विधान असेल? त्यावर नाही असें सांगतात - 'व्रतशब्द्याच्या' हा अर्थ. - संभूज्यमानाच्या (संबंधाला प्राप्त होणाऱ्याच्या) अभावालाच मुख्यवृत्तीने नञ् शब्द प्रतिपादन करितो. परंतु नेक्षेत असे म्हणण्याचा सांगण्याखेरीज -

" विवरणव्याख्यान "

पहिले सांगितले जाते. पण निषेधवाक्याचा मुख्यार्थ निवृत्त्व सांगितले ते संभवत नाही? अशी शंका घेतो - 'पण ब्राह्मण' अहननाला निवृत्तिरूपत्व असल्यामुळे क्रियार्थत्व आहे असे जाणावे. त्यावर त्याला अपेक्षित हेतु सांगतात - 'कारण - नञावा' प्राप्त अहननाला क्रियानिवृत्तिरूपत्व असल्यामुळे क्रियात्व नाही म्हणून क्रियासाधनत्वही नाही असा अर्थ. पण निषेधवाक्याला ही संकल्पविधिपरत्व असल्यामुळे क्रियार्थत्व असावे किंवा आहे? असें सांगतो - 'पण नेक्षेतोद्यन्त' दृष्टान्त व दार्ष्टान्तिकांत वैषम्य असल्यामुळे असे नाही असे सांगतात - 'त्यावर नाही असें सांगतात व्रत' उपक्रमाच्या अनुरोधाने नेक्षेत हे पहाणार नाही याला विधिपरत्व सांगितले नसल्यामुळे कारण त्याच्याहून अन्यांत, त्याच्या अभावांत, व त्याच्या विरोधांत नञ्शब्दाचा साधारणत्व आहे? अशी आशंका असल्यास सांगतात - 'हा अर्थ' शक्तिश्रयाच्या कल्पनाप्रसंगामुळे नञाला साधारणत्व नाही परंतु अभावत्वाच्या मुख्यार्थ आहे असा अर्थ. मग व्याख्यानांत क्रियापरत्वाचे आक्षेप का केले? त्यावर सांगतात - 'परंतु नेक्षेत'

भाषान्तर

अनीक्षित

इत्यादि प्रजापति व्रतादिकांत 'अनीक्षण करावें' मी पहात नाही असा संकल्प करावा. अशी मानस-

१८/१३

संकल्प क्रिया प्रतीत होते. तीन भाष्य्या समन्वय भावात राहत नव्हे. कारण नञाचा समन्वीयमान

॥ विवरण ॥

पं. २८।१८

याज्ञाच्या उपक्रमामुळे संसृज्यमानाच्या विरोधि क्रियान्तरास लक्षणेने वर्तन करितो. तसें अपवादक काहीं नाहीं.

नीज्याने नञ शब्दाची संसृज्यमानाच्या विरोधि संकल्पक्रियेंत लक्षणा होईल - असा. पण संसृज्यमानाहून अ-

न्य न त्याच्या विरोधि अर्थात ही पुढच्या नञ शब्द आहे? यावर नाही असें सांगतात - 'तीन आत्मा' यावर प्राभाकर

आक्षेप घेतात - 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' येथें तीन अर्थ प्रतीत होतात - ब्राह्मण हननाचे प्रत्ययार्थ. त्यांत नञ् या प्रति-

षेधाच्या लक्षणाशी अन्वय नाही कारण प्रत्यक्षाच्या विरोध येतो. तो हननाच्या अभावाला ही प्रतिपादन करीत नाही

कारण त्या प्रवृत्तत्व आहे. प्रत्ययार्थाच्या इष्टसाधनत्वाच्या अभावाला ही नाही. कारण प्रवृत्तीला हेतु असा फल-

प्रार्थनेचा किंवा कार्य बुद्धीचा प्रत्यक्षत्व आहे. ~~त्यानुन~~ —

॥ विवरणव्याख्या ॥

निषेधपरत्व असतां उपक्रमाच्या भंगामुळे त्या वाक्याचा परत्व आहे असा अर्थ. मग येथें ही लक्षणेने नञ् पद संकल्पांत

वर्तन करो! यावर सांगतात 'तसें येथें अपवादक' पण 'गो' इत्यादि शब्दांना अनेकार्थ प्रतिपादकत्व दिसत असल्यामुळे नञाला ही

त्याचत्व असो? अशी शंका घेतो - 'पण संसृज्यमानाहून' गत्यन्तराभावामुळे गवादि शब्दांना अनेकार्थत्व आहे. तसें येथें नाही

असें सांगतात - 'यावर नाही ... तो' नञाच्या संकल्प निषेधपरत्वाच्या निरासकत्व असल्यामुळे 'नञ्स्वभाव प्राप्त' इत्यादि भाष्याचें

याची अनुपपत्ति आहे? अशी आशंका असतां त्यांचे निवर्तकत्व दाखवितात - 'यावर प्राभाकर' पहिल्या पक्षाला दूषित करितो -

'त्यांत नञ्' धात्वर्थाशीं नञाचा संबंध आहे या दुसऱ्या पक्षाच्या निरास करितो - 'तो हननाभावाला ही' प्रश्न आलेच हनन प्रतिषेध

नाही कारण क्रियेच्या क्षणिकत्वामुळे स्वतः विनाश होतो असें सांगतात - 'कारण त्याला' 'प्रतिपादन करीत नाही' येथें पद असा अनुषंग -

'फलप्रार्थनेचा' फलं प्रार्थ्यते अनेन इति फलप्रार्थना = फलसाधनत्व असा अर्थ. स्वमताला अनुसरून सांगतो 'कार्य बुद्धीचा' मग त्याच्या

॥ व्याख्यान ॥ १८७१५ प्र. प.

च्या अर्थी भाव करत्य आहे (प्राभाकर) पण स्वभावतःच रागादि निमित्तापासून शास्त्रा-
वाचून हननक्रिया प्राप्त असते. जेव्हा नञाशी अनुरागाचा विशेष्यतेने ग्रहण होते. तेव्हां
अहनन असे ग्रहण होते व त्यामुळे अहनन करावे असा वाक्यार्थ होतो. 'हनन करू नये' असे ह-
नन क्रिया निवृत्ति औदासीन्य नाही. म्हणून 'न हन्यात्' = मी मारीत नाही अशी अपूर्व मानसी
संकल्प क्रिया सांगितली असे होते? हे तर युक्त नाही कारण नञाचा संबंधी व्या. उपपद (नाही)
स्पष्ट आहे. अशीकडे नसते तर व्रतशब्द वगैरे वरून नञाचा समन्वय आहे. नञाच्या सामर्थ्यावरून

॥ विवरण ॥

म्हणून स्वभावतः प्राप्त हत्यर्थाच्या संबंधाने नञाने त्याच्या विरोधि संकल्प क्रियेचा प्रतिपादन केले जाते वर्तितव्य
प्रत्ययाने विधान केले जाते. अभाव नामक तर भावान्तराहून व्यतिरिक्त कोणी नाही कि ज्याच्या त्यांत पर्यवसित
वाक्य होईल म्हणून भावान्तराच्या विधिपर वाक्य आहे - असा. त्याला सांगतो - 'पण स्वभावतःच' परिहार क-
रितात - 'हे तर युक्त नाही' अभाव तर त्याच्या ज्ञानाच्या विषय असल्याने निवृत्त करणे शक्य नाही. भावान्तरच तर अभाव
नाही. कारण त्याला सप्रतियोगिकत्व आहे. अभावच तर न आत्या पुरुषार्थ आहे —

॥ विवरणव्याख्यान ॥

काय अर्थी अभिविक्षा असतां सांगतो. 'म्हणून स्वभावामुळे' = शास्त्रसंस्काराशिवाय रागानेंच. मग प्रत्यय अर्थ कोणता? त्याबद्दल सांगतो-
'वर्तितव्य' या विधानामुळे अभावाचे विधान शक्य नाही असे सांगतो - 'अभाव नामक तर' भावान्तराशिवाय अभाव असल्यामुळे अभा-
वाला नसणे देखील नाही असे जे सांगितले त्यावर सांगतात - 'अभावतर' अभावाच्या अनुभवाची विरोध असल्यामुळे स्व-
च्या अपलाप (छपविणे) नाही असा अर्थ. पण अभावाच्या स्वरूपाने आम्ही निराकरण करीत नाही. परंतु त्याच्या भावाहून
व्यतिरिक्त आहे असे आम्ही म्हणतो अशी आशंका असतां सांगतात - 'भावान्तर' पण अभाव असो तथापि वाक्याचा त-
निष्ठत्व कसे? त्यावर सांगतात - 'अभावच तर' पण त्याच्याहून अन्य वस्तुच्या विरोधात ही नञाचा प्रयोग असल्या-

(प्राभाकर–) ८७।३१ ॥ व्याख्यान ॥

नाही असे संभवितले; पण प्रतिषेधवाक्यांत नञर्थांत नियोग आहे. त्याने यागादिकांच्या अनु-
ष्ठानाप्रमाणे नञर्थांच्या अनुष्ठानापासून नियोग (= अपूर्व) साध्य आहे. क्रियानिवृत्तीने औ-
दासीन्य प्रतीत होते असें काय म्हटले जाते? हें असत्य आहे. नञर्थ नामक तर क्रिया [illegible] (क्रि

॥ विवरण ॥

कारण अभाव संबंधी अर्थान्तरांत अविरोधि अर्थांत त्याची लक्षणेनेही प्रवृत्ति संभवत असता रूढीच्या कल्पने-
चा अयोग आहे. (कारण अनेकार्थाला अन्याय्यत्व आहे) पण "नामधात्वर्थयोगेतु नैव नञ् प्रतिषेधकः। वदत्य-
ब्राह्मण धर्मावन्यमात्र विरोधिनौ॥" [को.व. अपोहवाद पृ. ५७५ श्लो. ३३] असा अर्थांतरांत नञ् शब्द दर्शित
आहे. श्रेयं तेयं ही पुरुषार्थाच्या अन्वयाने (त्याच्या संबंधी आयांत) लक्षणेने अर्थान्तरांतही (प्रतीति) युक्तियुक्त
२८१।२३
नियम दाखविला असा अविरोध आहे. यावर प्राभाकर म्हणतात – हननाभावांत नियोग आहे. व त्यामुळे नियोग
पर्यवसित वाक्य आहे – असें; त्याला सांगतो – 'पण प्रतिषेधवाक्यांत' इत्यादि कवितांत हें असत्य आहे.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

मुख्यार्थाचा त्याग करण्याचे कारण काय? त्यावर सांगतात – 'कारण अर्थांतरांत' वाच्यावाचून न राहणाऱ्याला (वाच्यसंबंधीला) लक्षणानि-
मित्ताच्या अंगीकाराने सांगतात – 'अभाव' अभावच नञाचा मुख्यार्थ आहे असें मानलेले त्यावर वार्तिकाच्या विरोधा-
ची शंका घेतो – 'पण नामधात्वर्थ' पण नञ्पदजात निषेधक नाही तर कोणत्या अर्थाला प्रतिपादन करील? त्यावर सांगितले जाते –
'वदति' अर्थान्तरांत नञ शब्दाच्या सांगितलेल्या वृत्तीचा अंगीकार करितात – 'खरं' मग अवाक्य अर्थ कसा? त्यावर
७८१।१० आहे
सांगतात – 'त्यवही' पण प्रतिषेधवाक्यांत । नञर्थांत नियोग' या व्याख्यानांत निर्दिष्ट संकल्प क्रि-
येत नियोगाची शंका घेतली आहे. अशी शंका देखील घेऊ नये कारण पुनः क्रियेसी अशी आशंका असतांना त्याला सांगतात –
। ७७०।१२
'यावर प्राभाकर' अभावाला नियोगविषयत्वाच्या अंगीकार करून हें सांगितले असें जाणावे. अभावाशी क्रिया व तिच्या साधनत्वाप्रमाणे
नियोग निर्विकल्प असल्यामुळे अभावाच्या विषयत्व युक्त आहे. त्यामुळे 'असत्य आहे' हें असत्य आहे असे असल्याने असा सांगतात – 'दुर्विभावयितव्य'

॥ व्याख्यान ॥

ध्य) बाधन नाही. परंतु ज्याच्याशी संसर्ग बाध्राह्य होतो त्याचा अभाव आहे; तो नियोगाच्या सिध्दीस हेतु नाही. असे असतां प्रतिषेधाचा निषेधाहून अन्यत्व सिद्ध होते. अन्यथा सर्व विधीचे ही ठिकाणी ... म्हणून संसृज्यमानाच्या अभावमात्रांत प्रतिषेध वाक्य पर्यवसानाचा प्रसंग होतो. तेथे विधीचा गंध होत नाही. से तर (लिङादि नञाशी) संसृज्यमान, विधि, निमंत्रण, आमंत्रण, अधीष्ठ, ६८।२

॥ विवरण ॥ (नियोगाच्या)

भावा (= क्रिया) र्थ किंवा दध्यादि गुण विधि विषयत्वेने त्याच्या सिध्दीला हेतु आहे. अनादि सिद्ध तेने त्याचा प्रागभाव तर नाही. कारण नियोगाला अननुष्ठेयत्व येते. दुसऱ्या दूषणाला सांगतात - 'असे असतां प्रतिषेधाचा' लौकिक विधि प्रतिषेध व्यवहार (विभाग) सिद्ध होणार नाही असा अर्थ. म्हणून प्रतिषेध (वाक्य) कार्यात पर्यवसित नाही. असा उपसंहार करितात - 'म्हणून संसृज्यमानाच्या' प्रकृत्यर्थ म्हणजे धात्वर्थाचे 'नञ्' शब्दाशी अन्वयाचा संसर्ग-कारक करून (विरुद्ध) भाव किंवा अर्थान्तर विषय नाही असे सांगितले. संसृज्य प्रत्ययार्थच नञाशी संबंधित होतो. कारण प्रकृत्यर्थाला त्याच्याहून गौणत्व आहे. अप्रधानाशी इतरांचा अन्वय असत नाही असे (त्यावर) सांगतात - 'तेतर' प्रत्य-

" विवरण व्याख्यान "

दूषणाला स्पष्ट करितात - 'भावार्थ' 'विधिविषयत्वेन' = नियोगविषयत्वेने असा अर्थ. 'अननुष्ठेयत्व येते' अननुष्ठेयत्व प्रसंग येतो असा अर्थ. अनादि, स्वतः कृतीने (= पुरुषप्रयत्नाने) साध्य होऊन नियोगाच्या करणतेला प्राप्त होतो त्या प्रकाराने असाध्याला कृति साध्य नाही. कारण त्याला अनादित्व आहे असा अर्थ. पण सर्व लोकांमध्ये विधिनिषेध व्यवहार इष्टच आहे. अशी आशंका असतां सांगतात - 'लौकिक विधि प्रतिषेध' 'तेथे विधीच्या गंधही नाही' येथील विधि शब्दाला रक्षण करीत सांगतात - 'म्हणून कार्यांत' नञाच्या अभावार्थत्वाला सिद्ध केले असल्यामुळे 'तेतर संसृज्यमान' इत्यादिकाला नैष्फल्य आहे. अशी आशंका असतां सांगतात - 'प्रकृत्यर्थ' प्रकृत्यर्थाला गौणत्व असो नञाचा प्रत्ययार्थाशी संबंध करा. त्यावर सांगतो - 'अप्रधानाशी' विधिनिमंत्रणादिकांच्या असंभवाविषयी हेतु सांगतात - 'प्रत्यक्षादि'

व्याख्यान

[५] संप्रश्न, अभ्यनुज्ञानांच्या अभावअसल्यामुळे प्रतिपाद्य धर्म (=इष्टसाधनत्व) प्रतिषिध्यमान क्रि- येचे फळ प्रार्थना (=फळसाधन) प्रतिषेधवाक्यांत लिङादिकांचा अर्थ आहे; त्यांनी त्याचा

॥ विवरण ॥

२८२१८

क्षादि० पद हनन प्रकरणान्तरांच्या संबंधाचा अभाव असल्यामुळे विध्यादिकांचा असंभव असतां प्रतिपाद्य धर्म = अनुष्ठेय धात्वर्थधर्म असा अर्थ। 'प्रतिषिध्यमान क्रियाफळ' = निवर्त्यमान क्रियाफळ असा अर्थ। प्रत्ययार्थांचा निषेध असतांही प्रकृतीचा अर्थ भिन्न होतो - 'प्रार्थ्यत इति प्रार्थना' (जी इच्छाकेली जाते) ती प्रार्थना फळ साधन असा अर्थ वस्तुतः हननत्य जे इष्टसाधनत्व प्रवर्तक, तेंच प्रत्ययाने अनुवाद करून नञाने प्रतिषेधित केले जातें. ब्राह्मण हनन इष्टसाधन होत नाहीं असें. पण हननाला प्रत्यक्ष इष्टसाधनत्व आहे? नाही कारण अदृष्टाच्या अविरोधें

॥ विवरणव्याख्यान ॥

७७८१

अनुष्ठात्याच्या व्यतिरिक्त प्रकरणान्तराच्या संभव असतां विध्यादिक स्पष्ट आहे; प्रत्यक्ष अनुमानपूर्वक व्यवहारकाल्टर अनुष्ठातृव्य- तिरिक्त प्रकरणान्तर जन्य ता नाही त्यामुळे विध्यादि नाही. असा अर्थ। पण हननाला अप्रतिपाद्यत्व असल्यामुळे 'प्रतिपाद्य धर्म' असें कसें म्हटलें त्यावर सांगतात- 'अनुष्ठेय धात्वर्थ धर्म' प्रत्ययार्थाला प्रतिषिध्यमानत्व असल्यामुळे 'प्रतिषि- ध्यमान क्रियेचे' असें कसें म्हटलें अशी आशंका असतां सांगतात- 'निवर्त्यमान क्रियेचे' पण लिङादि अर्थांच्या प्र- तिषिध्यमानत्वामुळे क्रियेला निवर्त्यमानत्व कोठें अशी आशंका असतां सामर्थ्याने करून सिद्धि आहे असें सांगतात- 'प्रत्य- यार्थांचा' प्रार्थनेला लिङर्थत्व सिद्धान्ताशी विरुद्ध आहे? अशी आशंका असतां सांगतात- 'प्रार्थ्यते' शब्दाचा अर्थ सांगून वा- क्यार्थ कां दाखवितात- 'वस्तुतः' निषेधाच्या प्रकाराला आधिनयाने दाखवितात- 'ब्राह्मणहनन' पण हननाची इष्टसाधनता अनुभवाला येत असल्यामुळे तिचा निषेध कसा? अशी शंका येते- 'पण हननाला' इष्टसाधन शब्दार्थ विषयीं तूं अनभिज्ञ आहेस असें सांगतात- 'नाही कारण' इत्यादि शब्दांच्या अर्थाला सांगून वाक्यार्थाला सांगतात—

[५] 'विधि ... संप्रश्न' — "विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्" [पा.सू. ३।३।१६१] या सूत्रावरून प्रत्ययांचा अर्थ असा त्यांचा अभाव

॥ व्याख्यान ॥

(हननाच) अभाव प्रतिषेधाचा अर्थ आहे. तो तर प्रागभाव स्वभावसिद्ध आहे; म्हणून संस्कारा-
च्या उद्बोधाचे निमित्त (रागादि) सन्निध असतांही त्याच्या प्रतिबंधाविषयी प्रयत्न करावा. तो (प्रयत्न)

॥ विवरण ॥

-योजना
इष्ट प्रयत्नाचा इष्ट कर्तृत्व आहे; येथेतर अदृष्टाच्या अभिलाषेने इष्टसाधनता नाही असा अर्थ. सर्वत्रच अर्थाने यांना संभाग
असल्यामुळे अनर्थाहून अधिक असलेला अर्थ. पुरुषार्थ हरत्याजातो. या सामर्थ्यावरून अनर्थाहून अधिक असलेला
अर्थ पुरुषार्थ आहे. येथे हनन पुरुषार्थसाधन नाही असे म्हटले असतां अनर्थाहून अधिक अर्थ नाही. असे सांगितले
असे होते. त्यामुळे अर्थाहून अनर्थाला आधिक्य असल्यामुळे अर्थ हे अनर्थ आहे असे सांगितले. म्हणून अशा रीती-
ने प्रत्ययार्थाच्या प्रतिषेधाला अननुष्ठेयत्व सिद्ध झाले असे सांगतात- 'तो तर प्रागभाव' मग काय अनुष्ठेय आहे? त्या-
वर पुरुषार्थाच्या साधनत्वाच्या निषेधामुळे पुनः रागादि उद्बोधाची प्रसक्ति असतां त्या (रागादि) निमित्ताचा प्रध्वंस
अनुष्ठेय झाले असे सांगतात- 'म्हणून संस्कारांच्या' मग त्यांच्या बाधाने विधान केले जाते त्या बरोबरच असे सांगतात- 'तो तर' हनन इष्ट

" विवरण व्याख्यान "

'तेंतर अदृष्टाच्या' पण सर्व इच्छाला अर्थाचे संयुक्तत्व असल्यामुळे हनन अनर्थाने संयुक्त असले तरी इष्टसाधन आहे, म्हणून
त्याला प्रतिषेध योग्य नाही? अशी आशंका असतां सांगतात- 'सर्वत्रच' असे असो त्यामुळे काय? त्यावर सांगतात- 'तेथे
हनन' पुरुषार्थ व अपुरुषार्थ त्या विभागाचा अर्थ आहे त्या अर्थी असा अर्थ. तथापि हननाला अनर्थसाधनत्व कळत
नसल्यामुळे त्याची निवृत्ति नाही? अशी आशंका असतां सांगतात- 'त्यामुळे' तरी इष्टसाधनतेच्या ज्ञानाचा निरोध
कसा? अशा आशयाने शंका येतो- 'मग काय' मग निषिद्धाच्या निरोधाला अनुष्ठेयत्व असल्यामुळे त्याला विधेयत्व आहे? अशी
शंका येते- 'मग त्याचेच' 'अन्वयव्यतिरेकाच्या योगाने च' येथे निरोधाला अन्वयव्यतिरेकाच्या स्वाधीनत्व आहे, शब्दत्व
नाही असे सांगितले तेथे अन्वयव्यतिरेक कोणत्या विषयक आहेत? अशी आशंका असतां सांगतात- 'हनन इष्ट' 'हननाच्या'
हनन संस्काराच्या. 'उद्बोधाच्या निमित्ताच्या' = रागादिकांच्या असा अर्थ. म्हणजे रागामुळे निषेधाची कर्तव्यता विधिगम्य

॥ व्याख्यान ॥

जरी साध्य असला तरी अन्वयव्यतिरेकांनी गम्य आहे. शब्दार्थ नाही वल्लाळप्रतिपादक पदाचा अभावही आहे. व एकाक्यांत संसृष्ट पदार्थांना सोडून अन्यत्र वाक्यार्थत्वाचा अभाव आहे. म्हणून जो सामर्थ्यावरून अर्थ आहे तो चोदनेचा (वेदवाक्याचा) नसेल नाही. वाक्यतर क्रियाशून्यच निश्चित झाले आहे. त्याने किंचित साध्याविषयक केले नाही. कारण ते औदासीन्य मात्र निश्चित आहे. आतां पुनः प्रतिषेध वाक्यांतही नञर्थविषयक नियोगच वाक्यार्थ आहे असा अभिनिवेश आहे तर असो. तथापि प्रतिषिध्यमान क्रियानिवृत्तीच्या योगाने [illegible] सिद्ध होते.

" विवरण "

(साधन) होत नाही तर अनिष्ट आहे असें कळलें असतां हननाच्या उद्योगाच्या निषिद्धाच्या (= रागादिकांच्या) निरोधाचा अन्वयव्यतिरेकांच्या योगानेच अनुष्ठेयत्व असल्यामुळे तेथे शब्दाची अपेक्षा नाही असा अर्थ. निषिद्धाच्या निरोधाच्या कर्तव्यतेत वाक्याचें सामर्थ्य नसल्यामुळे ती लोशब्दार्थ नाही असें सांगतात – 'वल्लाळप्रतिपादक' पण अनिष्ट साधन विषयक शब्द सामर्थ्यावरून जर निषिद्धाचा निरोध आहे तर तोही शब्दार्थ आहे त्यावर नाही असें सांगतात – 'म्हणून जो सामर्थ्यावरून' नियोगाच्या अंगीकार करितात – 'आतां पुन' दूषित करितात 'तथापि' तथापि मनुष्यांशाचा.

" निरोधाच्या विवरण व्याख्यान "
~~[illegible]~~ निषेधकार्टी

नाही असें सांगतात – 'निषिद्धाच्या' ~~[illegible]~~ वाक्यगम्यत्व यइके अशी शंका घेता – 'पण अनिष्ट' अतिप्रसंगामुळे असें नाही असें सांगतात – 'त्यावर नाही' 'म्हणून जो' नञर्थांत नियोगाच्या निरासकेला असल्यामुळे 'आता पुन' इत्यादि अनुपपन्न आहे! अशी आशंका असतां दूषण नाही सांगण्या करिता पूर्वनिरासकेले त्याचा स्वीकार करितात आहे असें सांगतात – 'अंगीकार करितात' अन्वयव्यतिरेकावरून निषिद्ध अवहनादिकांत जसा विधि आहे तसा येथेही होईल तसें करता 'तथापि' हे उत्तर सदूषण आहे अशी आशंका असतां सांगतात – 'दूषित करितात' दूषणाच्या परिहारासाठी सांगतात – 'तथापि' तेथें अर्वाचीन नियमामुळे संभवत असल्यामुळे विधियुक्त आहे तसा येथे नाही असा आशय.

॥ व्याख्यान ॥

[illegible] प्रयत्नांनाही फक्त प्रार्थनाच हेतु आहे म्हणून त्या कारणाच्या (= रागादिकांच्या) प्रतिबंधात [illegible] प्रयत्नाने नियोगाची सिद्धि होते. असे प्रयत्नाचे ग्रहणानंतर अन्वयव्यतिरेकाने निश्चित होते

॥ विवरण ॥

[illegible] असल्यामुळे शब्द अनुष्ठेयत्वाच्या नियोगांत पर्यवसित नाही. असा अर्थ

[illegible] अनुवाद प्रतिपादन केले जात. तं अननुष्ठेय कसें होईल? मग हें कोठे गृहीत संबंध आहे? लोकांतर [illegible] सकामतेमुळे कर्तव्यता त्याच्या स्वर्गसाधनत्वावाचून अनुपपन्न आहे. तेंतरसा-

[illegible] (याग) मध्यवर्ती जाये = स्वर्गावाचून अनुपपन्न आहे. अशा श्रुतार्थापत्तीने अपूर्व कळते. तेथें [illegible] असें. म्हणून बक बंध आहे. शब्दावरून लौकिक संबंध त्या अनुसार क्रियाकर्तव्यता

॥ विवरण व्याख्यान ॥

[illegible] त्याने लौकिक असल्यामुळे त्याच्या प्रतिपत्ति कशी अशी शंका केली तर – 'प्रमाणान्तरसिद्धे' [illegible] अशी शंका घेतली – 'मगकोठे' पहिल्या शंकेला उत्तर – 'लोकांतरस्थ' दुसऱ्या पक्षाला [illegible] – 'स्वर्गकामादि' इत्यादिकांच्या [illegible] प्रवृत्तिप्रमाणे [illegible] प्रवृत्तीची अनुपपत्ति आहे. असा अर्थ. मग यागाला स्वर्गसाधनत्व असो? असें म्हणणे म- [illegible] साधनत्व आहे? किंवा व्यवधानाने? पहिला पक्ष नाही असें सांगतो – 'तेंतर' 'मध्य- [illegible] असा अर्थ म्हणून दुसरा पक्ष आश्रयणीय आहे असें सांगतो – 'अश्रुतार्थापत्तिने' [illegible] अनुपपत्ति असल्यामुळे असा अर्थ. प्रत्यय क्रियाकर्तव्यतावाचित्व लोकांत कळलें किंवा
(अनुविधान [illegible])
[illegible] (असूचित [illegible]) असमंजस आहे. असें सांगतात – 'मग हा' 'बकबंध'
[illegible] असा अर्थ. बकाच्या पकडण्याचा कोणता उपाय आहे? असें कोणी विचारले असतां प्रश्नरूपे पुढाऊप- [illegible] पकडल्यावर [illegible] नवनीताच्या निंदूनें त्याचे नेत्र पूर्ण आंधळे असता त्याला हाताने धरून पकडणे होते.

॥ ७मारव्यान ॥

८।१४

म्हणूनपूर्वोक्त मार्गाहूनयांत विरोध नाही. म्हणूनअशारीतीने वृद्धव्यवहाराच्या अनुसारच

॥ विवरण ॥

सांगितवीजाते तर पुनः तिच्यासामर्थ्यावरून लभ्य अपूर्वांत काय म्हणून (शब्द) संबंध ग्रहण केला जातो? आ-
तांजर क्रियाकर्तव्यता सांगितली जात नसेल तर अपूर्वच लभ्य होत नाही. मग त्याच्याशी संबंधाचे ग्रहण को-
ठून? पण जी यागकर्तव्यता सांगितली जाते ती अपूर्वाच्या अभिधानावाचून अनुपपन्न आहे तर तेही शरीरादि-
यविषय संबंधावाचून अनुपपन्न आहे. कारण त्याच्यामधून स्वर्गाची असिद्धि आहे म्हणून प्रत्ययाने शरीरादिकांचे
अभिधान होईल. पण ते अर्थापत्तीने गम्य असल्यामुळे शब्दाची अपेक्षा नाही? असे असल्यास अपूर्वांत हीं हे तुल्य आहे. म्ह-
णून धात्वर्थक कर्तव्यतावचन इष्टसाधनत्व प्रत्ययाचा अर्थ आहे. 'म्हणूनअशारीतीने' इत्यादिग्रंथ स्पष्टार्थ आहे. ~~असे स्पष्टार्थ करून~~ ~~"इत्यादि"~~

॥ विवरण व्याख्यान ॥

असे कोणी शुष्कबुद्धि प्रत्युत्तर देतो. ते तर उपपन्न होत नाही. कारण कार्याच्या ग्रहणावाचून त्याच्या अस्तित्वावर नवनी-
ताची ठेवण्याची अनुपपत्ति आहे. व त्याचा ग्रहण केले असतां ठेवणे ही व्यर्थ आहे. तसेंच लौकिक व्यवस्थेच्या अनुरोधाने
क्रियाकर्तव्यता प्रत्ययाने सांगितली असतां अपूर्वाशी संगतीच्या ग्रहणाचे उपपादन असमंजस आहे. असा अर्थ
[2] उभय पक्षाचे उत्थापन करितात - 'आता जर क्रियाकर्तव्यता' क्रियेच्या कर्तव्यतेची अप्रतिपत्ति असतां तिच्या अनुपप-
त्तीने अपूर्वाची प्रतिपत्ति नाही. म्हणून तेथे संगतीच्या ग्रहणाचा संभव नाही असें सांगतात - 'तर अपूर्वच'[1] पहिल्या पक्षा-
चा ग्रहण करून शंका घेतात - 'पण जी यागकर्तव्यता' अतिप्रसंगामुळे हें युक्त नाही असें सांगतात - 'तर तेही' इत्यादिकडून
लभ्य नसणाऱ्या शरीरादि दृष्ट आहे. शरीरादि संबंधाव इत्यादिकडून सिद्धत्व असल्यामुळे प्रत्ययार्थत्वाची प्रसक्ति नाही?
अशी शंका घेतात - 'पण ते अर्थापत्तीने' "अन्योन्यापि दोषः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः।" या न्यायाने अनुसरून असे सांगतात -
'अपूर्वांतही हें' मग प्रत्ययार्थ कोणता? त्याबद्दल सांगतात - 'म्हणून धात्वर्थ' पुढील ग्रंथ स्पष्टार्थ आहे.

२१।११.

यदप्युक्तं कर्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्तरेण वस्तुमात्रमुच्यमानमनर्थकं स्यात् 'सप्तद्वीपा वसुमती' इत्यादिवत् इति। तत्परिहृतम्, रज्जुरियं नायं सर्प इति वस्तुमात्रकथनेऽपि प्रयोजनस्य दृष्टत्वात्। ननु श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं संसारित्वदर्शनात् —

॥ व्याख्यान ॥

(अर्थान्तरसमाप्ती) समन्वयाचा अनुसरले असतां त्याने गम्य (=कळणारे) वस्तु आहे. धर्माप्रमाणे चोदनेने (विधीवी समन्वयाने) गम्य नाही. कारण सामान्य सिद्ध आहे असतां त्याची विशेषकळण्याकरिता समन्वयाला प्राप्त आहे की "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" [तै॰ ३.१] इत्यादि व "तत्त्वमसि" इत्यादी हीं [छां॰ ६.८.७] वेदान्त वाक्यें वाक्यविचीही आहेत

पृ॰ १८७।२०

सिद्धपक्षकथनन्यायाने पूर्वपक्षाच्या मताने सांगितले त्याचा अनुवाद करीतात - 'यदप्युक्तम्' = जेही सांगितले की 'कर्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्तरेण' = कर्तव्यविधीत अनुप्रवेशावाचून 'सप्तद्वीपा वसुमती इत्यादिवत्' = सप्तद्वीप पृथिवी इत्यादिकाप्रमाणें 'वस्तुमात्रमुच्यमानमनर्थकं स्यात्' = वस्तुमात्र सांगितलेले अनर्थक होईल 'इति' - असे 'तत्परिहृतम्' त्याचा परिहार केला आहे 'रज्जुरियं नायं सर्प इति वस्तुमात्रकथनेऽपि प्रयोजनस्य दृष्टत्वात्' = कारण ही रज्जु आहे सर्प नाही असे वस्तुमात्राचे कथन असतां ही प्रयोजन दृष्ट आहे. 'ननु श्रुतब्रह्मणोऽपि' = पण ब्रह्माचे श्रवण केले त्यालाही 'यथापूर्वं संसारित्वदर्शनात्'

'अनुवादकरितात्' = पूर्वपक्षाकरिता अनुवादविवरण ॥

~~इत्यादिकाप्रमाणें' याच्यापूर्वी पर्यंत नायं स्पष्ट आहे~~. 'इत्यादिकाप्रमाणें' हा राजा गमन करितो इत्यादिवाक्य आदिशब्दाने ग्रहण करावे. याप्रमाणे लोकवार्तेला लिहितपणाने प्रवृत्त झाले त्या 'हा राजा गमन करितो' अशा सिद्ध राजगमनाचा प्रतिपादक वाक्याला प्रयोजनाचा अभाव आहे. त्याप्रमाणे वेदान्तवाक्याला ही आहे. असा आक्षेप. त्याचे उत्तर सांगतात - 'त्याचा परिहार' 'प्रयोजन दृष्ट आहे'

न रज्जुस्वरूपकथनवदर्थवत्त्वमित्युक्तम्। अत्रोच्यते- नावगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वं शक्यं दर्शयितुम्। वेदप्रमाणजनित-ब्रह्मात्मभावविरोधात्। नहि शरीराद्यात्माभिमानिनो दुःखभयादिमत्त्वं दृष्टमिति तस्यैव वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मावगमे तदभिमाननिवृत्तौ

॥ व्याख्यान ॥

पूर्वीप्रमाणे संसारित्व दिसत असल्यामुळे 'न रज्जुस्वरूपकथनवदर्थवत्त्वमित्युक्तम्' = रज्जुस्वरूपाच्या कथनाप्रमाणे प्रयोजनवत्त्व नाही असे सांगितले- श्रवण ज्ञानमात्रापासून परोक्षज्ञानाने संसाराची अनिवृत्ति असतांही साक्षात्कारापासून जीवित असतांही मुक्ति अत्याज्य आहे असे सिद्धान्त सांगतात- 'अत्रोच्यते' = याबद्दल सांगतो- 'अवगतब्रह्मात्मभावस्य' = ब्रह्मात्मभावाचे साक्षात् ज्ञान झाले असतां 'यथापूर्वं संसारित्वम् न शक्यं दर्शयितुम्' = पूर्वीप्रमाणे संसारित्व दाखविणे शक्य नाही 'वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मभावविरोधात्' = कारण वेदप्रमाणापासून उत्पन्न झालेल्या ब्रह्मात्मभावाचा विरोध येतो 'मोक्ष आहे' असा साक्षात्काराचा विरोध येतो असा अर्थ- 'हि शरीराद्यात्माभिमानिनः दुःखभयादिमत्त्वं दृष्टमिति' = निश्चय करून शरीरादिकांत आत्माभिमान्याला दुःखभयादिमत्त्व दृष्ट आहे म्हणून 'तस्यैव वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मावगमे' = त्यालाच वेदप्रमाणापासून उत्पन्न झालेले ब्रह्मात्म्याचे ज्ञान असतां 'तदभिमाननिवृत्तौ' = शरीरादिकांत अभिमानाची निवृत्ति झाली असतां

॥ विवरण ॥

'प्रमाणजन्य आहे' व असे असतां दृष्टान्ताशी वैषम्य आहे असा भाव. 'साक्षात्कारापासून जीवित असतांही' = देह विद्यमान असतांही साक्षात्काराने देहाभिमानाच्या अभावामुळे जीवंत असणाऱ्यासही मुक्ति नाही असे म्हणणे शक्य नाही असे सिद्धान्त सांगतात असा अर्थ. ब्रह्मज्ञानाच्या अभ्यासापासून संस्कृतचित्त ब्रह्मसाक्षात्काराला हेतु आहे या पक्षाच्या निरासकरता कारिता वेदप्रमाणजनित असे म्हटले (आनंदगिरि)

तदेव मिथ्याज्ञाननिमित्तं दुःखभयादिमत्त्वं भवतीति शक्यं कल्पयितुम्। नहि धनिनो गृहस्थस्य धनाभिमानिनो धनापहारनिमित्तं दुःखं दृष्टमिति, तस्यैव प्रव्रजितस्य धनाभिमानरहितस्य तदेव धनापहारनिमित्तं दुःखं भवति। नच कुण्डलिनः कुण्डलित्वाभिमाननिमित्तं सुखं दृष्टमिति तस्यैव कुण्डलवियुक्तस्य कुण्डलित्वाभिमानरहितस्य तदेव कुण्डलित्वाभिमाननिमित्तं

॥ व्याख्यान ॥

'तदेव मिथ्याज्ञाननिमित्तं दुःखभयादिमत्त्वं भवतीति न शक्यं कल्पयितुम्' तेच मिथ्याज्ञाननिमित्त दुःखभयादिमत्व होते असें कल्पना करणे शक्य नाही. अभिमानाच्या अभाव असतां दुःखाभाव कसा ह्या दृष्टान्त सांगतात- 'हि धनिनो गृहस्थस्य धनाभिमानिनः' = मिथ्यां करून धनाभिमानी धनी गृहस्थाला 'धनापहारनिमित्तं दुःखं दृष्टमिति' = धनाच्या अपहरणाच्या निमित्ताने दुःख दृष्ट आहे म्हणून 'तस्यैव प्रव्रजितस्य धनाभिमानरहितस्य' = त्याच संन्यासी धनकेल्याला धनाभिमानरहिताला 'तदेव धनापहारनिमित्तम् दुःखं न भवति' = तेच धनापहारनिमित्त दुःख होत नाही. अभिमानाच्या अभाव असता सुखाभाव कसा हे दृष्टान्त सांगतात 'कुण्डलिनः कुण्डलित्वाभिमाननिमित्तं सुखं दृष्टमिति' कुंडलवानाला कुंडलित्वाच्या अभिमान निमित्तक सुख दृष्ट आहे म्हणून 'तस्यैव कुण्डलवियुक्तस्य कुण्डलित्वाभिमानरहितस्य' त्यालाच कुंडल वियुक्ताला कुंडलित्वाभिमानरहिताला 'तदेव कुण्डलित्वाभिमान निमित्तम्'

॥ विवरण ॥

'धनाभिमानिनः' धनी असून धनाभिमान नसता धनापहारनिमित्तक दुःख होणार नाही म्हणून 'धनाभिमानी' हें विशेषण आहे. 'धनाभिमानरहिताला' संन्यासी असून धनाभिमान असतां त्याला अपहारनिमित्तक दुःख होईल. म्हणून 'धनाभिमानरहिताला' असें म्हटले. याप्रमाणे पुढेही जाणावे.

२१।२८

सुखं भवति। तदुक्तं श्रुत्या - "अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" इति।
[छा० ८।१२।१] शरीरे पतिते अशरीरत्वं स्यान्न जीवतः इति चेन्न। सशरीरत्वस्य मि-
थ्याज्ञाननिमित्तत्वात्। न ह्यात्मनः शरीरात्माभिमानलक्षणं मिथ्याज्ञानं मुक्त्वा
ऽन्यतः सशरीरत्वं शक्यं कल्पयितुम्।

॥ व्याख्यान ॥

'सुखं न च भवति' - तेंव कुठे देहात्माभिमान निमित्तक सुखदुःख नाहीच. तत्ववेत्त्यांच्या जीवन्मुक्तीतु
(= सुखदुःखराहित्य) विषयी प्रमाणाला सांगतात - 'तदुक्तं श्रुत्या' = तेंच श्रुतीने सांगितले आहे की -
'अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' = निश्चयेकरून अशरीर असलेल्याला (शरीरादि अ-
भिमान रहिताला) सुखदुःखें स्पर्श करीत नाहीत. 'इति' = असे. जीवन्त असलेल्याला अशरीरत्व वि-
रुद्ध आहे अशी शंका घेतात - 'शरीरे पतिते अशरीरत्वं स्यान्न जीवतः इति चेन्न' = शरीर
(सूक्ष्माभिमान)
पडले असतां अशरीरत्व येईल जीवन्त असतांना नाही असे असेल तर, आत्म्याचा देहाशी संबंध
भ्रान्ति प्रयुक्त असल्यामुळे तत्त्वबुध्दीने भ्रान्तिनाशरूप अशरीरत्व (शरीराभिमान रहितत्व)
जीवन्त असलेल्याला ही युक्त आहे असें सांगतात - 'न' = नाही 'सशरीरत्वस्य मिथ्याज्ञान-
निमित्तत्वात्' कारण सशरीरत्वाला मिथ्याज्ञान निमित्तत्व आहे. यालाच व्यतिरेकद्वारे उपपादन साधतात -
'आत्मनः शरीरात्माभिमानलक्षणं मिथ्याज्ञानं मुक्त्वा' = आत्म्याला 'मी शरीर (= मनुष्य) आहे'
अशा अभिमानलक्षण मिथ्याज्ञानाला सोडून 'अन्यतः सशरीरत्वं कल्पयितुं न हि शक्यम्' = दुसऱ्या

॥ विवरण ॥

'जीवंत असलेल्याला' = अशरीरत्व श्रुतीने प्रतिपादन केले जाते. तेच जीवन्मुक्ति आहे तर - जीवन्त असलेल्या पुरुषाला शरीर-
संबंधराहित्य रूप अशरीरत्व विरुद्ध असल्यामुळे जीवन्मुक्ति असणार नाही असा शंकेचा अर्थ. शरीरसंबंधराहित्य
रूप अशरीरत्व नव्हे. परंतु आत्म्याला देहसंबंधाच्या भ्रान्तीच्या नाशामुळे शरीरादि अभिमानराहित्य येते. तेंच अशरीरत्व

नित्यमशरीरत्वमकर्मनिमित्तत्वादित्यवोचाम । सत्कृतधर्माधर्मनिमि-
त्तं सशरीरत्वमितिचेन्न । शरीरसंबंधस्यासिद्धत्वात् धर्मा-
३२।८

॥ व्याख्यान ॥

कारणामुळे सशरीरत्व कल्पना करणे, तर शक्य नाही. असंग आत्मस्वरूप असेतर अशरीर-
त्व भ्रान्तीने आवृत असलेले तत्त्वबुद्धीने प्रगट असलेल्याला व्यक्त केले जाते असे सांग-
तात - 'नित्यमशरीरत्वमकर्मनिमित्तत्वादित्यवोचाम' अशरीरत्व नित्य आहे कार-
ण त्याला कर्मनिमित्तत्व नाही असे आम्ही पूर्वी सांगितले. (पण) देह व आत्म्याचा संबंध
(मिथ्या नसून) सत्य आहे? अशी शंका घेतात - 'सत्कृतधर्माधर्मनिमित्तं सशरीरत्वम्'
आत्म्याने केलेल्या धर्माधर्माच्या निमित्ताने सशरीरत्व आहे म्हणून त्याच्या नाशाकरिता कार्याची
अपेक्षा आहे. असा भाव. 'इतिचेत्' - असे म्हटले तर आत्म्याचा शरीराच्या संबंध उत्पन्न झाला असे
तर धर्माऽधर्माची उत्पत्ति व्हावी असता संबंधाच्या जन्म. अशा अन्योन्याश्रयत्वामुळे एकाच्या असि-
द्धीने दुसऱ्याची असिद्धि होते असा परिहार करितात - 'न' नाही. कारण काय अशरीर आ-
त्म्याला धर्माधर्मकर्तृत्व आहे? किंवा सशरीराला? पहिल्या पक्षी ~~[illegible]~~ अशरीराला ते.

१८

॥ विवरण ॥

ब्रतीच जीवन्मुक्तिविषय. वर्तते असता जीवन्त असले त्याला जीवन्मुक्तीचा विरोध नाही. अशा प्रतिपादक भाष्याचा अव-
पूर्ता १८८।२१
तरण करितात - 'असंग आत्मस्वरूप' 'तर' शब्द पक्षान्तराचा द्योतक आहे. नित्य असंग आत्मस्वरूपाच्या तत्त्वज्ञानाने
अभिव्यक्ति किंवा भोगण्यासारखे असंग आत्मस्वरूप जीवन्मुक्ति आहे. असा अर्थ. ~~अनुष्ठेय~~ आम्ही पूर्वी सांगितले.'
'अनुष्ठेय कर्मविलक्षण मोक्षाख्यमशरीरत्वम् नित्यमिति सिद्धम्' या भाष्यांत असा अर्थ. 'म्हणून त्याच्या नाशा-
करिता' - अनादि मिथ्यात्वाने सत्यरूप बंध त्याच्या नाशाकरिता उपासनारूप (= उपासनासाध्य) कार्याची अपेक्षा आहे
म्हणून वेदान्तांना कार्यपरत्व आहे. असा भाव. विकल्पाच्या अध्याहाराने भाष्याची योजना करितात - 'कारण काय'

* पण या देहापासून उत्पन्न झालेल्या धर्माधर्म कर्माला या देहाच्या संबन्धाचे हेतुत्व असतां अन्योन्याश्रय येतो.

धर्मयोरात्मकृतत्वासिद्धेः। शरीरसंबंधस्य धर्माधर्मयोस्तत्कृतत्व-स्य चेतरेतराश्रयत्व प्रसंगात्। अंधपरंपरैषा नादित्वकल्पना। क्रियासमवा-

॥ व्याख्यान ॥

दिसत असल्यामुळे अशरीरत्व नाही. दुसऱ्या पक्षी ही काय त्याचा शरीराशी संबंध नसता आहेही किंवा धर्माधर्म निमित्तक? पहिल्या पक्षी स्ववचनाचा विरोध येत असल्यामुळे 'शरीरसंबंधस्य असि-द्धत्वात्' शरीरसंबंधाला असिद्धत्व आहे म्हणून 'धर्माधर्मयोरात्मकृतत्वासिद्धेः' = धर्माधर्माला आत्मकृतत्वाची असिद्धि आहे. दुसऱ्या पक्षी 'शरीरसंबंधस्य धर्माधर्मयो-स्तत्कृतत्वस्य च' शरीरसंबंधाला धर्माधर्मकृतत्वाला व धर्माधर्मांना शरीरसंबंधकृ-तत्वाला 'इतरेतराश्रयत्वप्रसंगात्' = इतरेतराश्रयत्व प्रसंग येतो. * पण पूर्वदेह कर्मापासून या देहाच्या संबंधाची उत्पत्ति व पूर्वदेहसंबंधाची त्याच्या पूर्वदेहकर्मापासून अशा बीजांकुराप्रमाणे अनादित्वामुळे हा दोष येत नाही? त्यावर सांगतात - 'अंधपरंपरैषा अनादित्वकल्पना' = ही अनादित्व कल्पना अंधपरंपरा आहे. अप्रामाणिक आहे असा अर्थ. बीजापासून अंकुर व त्याच्या पासून दुसरे बीज असे प्रत्यक्ष दिसते त्याप्रमाणे आत्म्याला देहाचा संबंध पूर्वकर्मापासून उत्पन्न होतो हे प्रत्यक्ष नाही व त्याविषयी कोणी आगम ही नाही. उलट 'असङ्गो हि' (बृ. ४।३।१५) इत्यादि श्रुति त्याच्या सर्व कर्तृत्वाचे वारण करिते (म्हणून हा संबंध अविद्यात्मक आहे असा भाव.) आत्म्याच्या अक-र्तृत्वाविषयी युक्तीला सांगतात - 'क्रियासमवायाभावाच्चात्मनः कर्तृत्वानुपपत्तेः' आत्म्याला क्रियेशी समवायाचा अभाव असल्यामुळे ही कर्तृत्वाची अनुपपत्ति आहे. कूटस्था-

॥ विवरण ॥

'स्ववचनाच्या' - 'तत्कृतधर्माधर्मनिमित्तं सशरीरत्वम्' या स्ववचनाच्या. 'कोणी आगम नाही' - आगमाने जसे पूर्वकर्मा-पासून देहोत्पत्ति सांगितली असली तरी आत्म्याला त्याच्याशी संबंध सांगितलेला नाही. तरी तो आध्यासिक आहे असा भाव.

याभावाच्चात्मनः कर्तृत्वानुपपत्तेः। सन्निधानमात्रेण राजप्रभृतीनां दृष्टं कर्तृत्वमिति चेन्न। धनदानाद्युपार्जितभृत्यसंबंधित्वात्तेषां कर्तृत्वोपपत्तेः। न त्वात्मनो धनदानादिवच्छरीरादिभिः स्वस्वामिसंबंधनिमित्तं किञ्चित् शक्यं कल्पयितुम्। मिथ्याभिमानस्तु प्रत्यक्षः संबंधहेतुः। एतेन य-

॥ व्याख्यान ॥

(निष्क्रिय) का कृति (प्रयत्न) च्या अयोग असल्यामुळे कर्तृत्व नाही असा अर्थ पण स्वतः निष्क्रिय असताही कारकाच्या संनिधानामुळे कर्तृत्व दिसते! अशी शंका घेतात - 'सन्निधानमात्रेण राजप्रभृतीनां दृष्टं कर्तृत्वम् इति चेत्' पण केवळ असल्यानेच राजप्रभृतींना कर्तृत्व दृष्ट आहे! असे म्हटल्यावर, दृष्टान्ताच्या वैषम्याने निरास करितात 'न' नाही 'धनदानाद्युपार्जितभृत्यसंबंधित्वात् तेषां कर्तृत्वोपपत्तेः' - कारण धनदानादिकांनी संपादित केलेल्या भृत्यसंबंधित्वामुळे त्यांना = राजप्रभृतींना कर्तृत्वाची उपपत्ति होते 'आत्मनस्तु धनदानादिवत्' = आत्म्याला तर धनदानादिकाप्रमाणे 'शरीरादिभिः स्वस्वामिसंबंधनिमित्तं किञ्चित् कल्पयितुं न शक्यं' शरीरादिकांशी किञ्चित् स्वस्वामिसंबंधाला निमित्त कल्पना करणे शक्य नाही राजादिकांचे स्वतः विक्रीत केलेल्या भृत्यकार्यात कर्तृत्व युक्त आहे. तसे असंगत्वामुळे आत्म्याला नाही असा अर्थ. अविद्यामूलो बीजांकुराप्रमाणे अवर्तमान देहनक्रमाचा आत्म्याशी संबंध भ्रान्तिमूलच आहे असे सांगतात - 'मिथ्याभिमानस्तु प्रत्यक्षः संबंधहेतुः' = मिथ्याभिमान तर संबंधाला हेतु प्रत्यक्ष आहे. पण 'यजेत' अशा विधीच्या अनुपपत्तीने आत्म्याला कर्तृत्व दृष्ट आहे! त्यावर सांगतात - 'एतेन' = याभ्रान्तिकृत देहसंबंधाने 'आत्मनो यजमानत्वं'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'प्रत्यक्ष आहे' = साक्षी प्रत्यक्षाचा विषय आहे असा अर्थ. इतर ग्रंथ स्वच्छ आहे.

जनानस्त्वमात्मनो व्याख्यातम् । अत्राहुः- देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मन आत्मीये देहादावभिमानो गौणो न मिथ्येति चेन्न, प्रसिद्धवस्तुभेदस्य गौणत्वमुख्यत्वप्रसिद्धेः । यस्य हि प्रसिद्धो वस्तुभेदः यथा केसरादिमानाकृतिविशेषोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिंहशब्दप्रत्ययभाङ् मुख्योऽन्यः प्रसिद्धः, ततश्चा-

॥ व्याख्यान ॥

= आत्म्याचे यागादिकर्तृत्व 'व्याख्यातम्' = स्पष्ट बोध होईपर्यंत व्याख्यान आहे. 'अत्राहुः' = याबद्दल आक्षेपकार म्हणतात - 'देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मनः' = देहादिकांहून भिन्न असलेल्या आत्म्याचा 'आत्मीये देहादौ' = स्वतःच्या देहादिकांत 'अभिमानो गौणो न मिथ्या' = अभिमान गौण आहे मिथ्या नाही. भ्रान्तीचा अभाव पुढे देहाचे संबंधादिक सत्य आहेत असा भाव. 'इति चेन्न' असे म्हणत असाल तर - भेदज्ञानाचा अभाव असल्यामुळे (अभिमान) गौण नाही असे सांगतात - 'न' = नाही. 'प्रसिद्धवस्तुभेदस्य गौणत्वमुख्यत्वप्रसिद्धेः' कारण ज्याला वस्तूतील भेद स्पष्ट ज्ञात आहे त्याला गौणत्व इतराचा मुख्यत्वाची (भ्रान्तिनिमित्ताने) प्रसिद्धी आहे. यांचेच विवरण करितात - 'यस्य हि प्रसिद्धो वस्तुभेदः' = ज्याला तर वस्तूतील भेद प्रसिद्ध ज्ञात आहे 'यथा' = जसे 'केसरादिमानाकृतिविशेषो अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिंहशब्दप्रत्ययभाङ् मुख्यो अन्यः प्रसिद्धः' = आयाळादिकांनी युक्त आकृतिविशेष अन्वयव्यतिरेकांच्या योगाने सिंह शब्द व ज्ञानाचा विषय मुख्य अन्य प्रसिद्ध आहे. 'ततश्च अन्यः पुरुषः' = व त्याच्याहून अन्य पुरुष

॥ विवरण ॥

'गौण आहे' ज्याप्रमाणे देवदत्तादिकांत सिंहादि अभिमान त्याप्रमाणे आत्मीय देहादिकांत. आत्मीय = आत्मसंबंधित्व गुण ('संबंधादिक' यातील आदि शब्दाने रक्षणाचे ग्रहण जाणावे) योगामुळे अभिमान गौण आहे असा अर्थ. 'आत्मसंबंधित्वगुण' = द्विनिष्ठत्वगुण. 'ज्याला तर वस्तुभेद प्रसिद्ध आहे' त्याला 'त्याच सिंहशब्दप्रत्यय गौण होतात' असा पुढे अन्वय. 'त्याच्याहून अन्य' = सिंहशब्दाहून अन्य.

न्यः पुरुषो प्रायिकैः क्रौर्य शौर्यादिभिः सिंहगुणैः सपन्नः सिद्धः, तस्य पुरुषे सिंहशब्दप्रत्ययौ गौणौ भवतो नाप्रसिद्ध वस्तुभेदस्य। तस्यत्वन्यत्रान्यशब्द प्रत्ययौ भ्रान्तिनिमित्तावेव भवतो न गौणौ यथा मंदान्धकारे स्थाणुरयमित्यगृह्यमाणविशेषे पुरुष शब्द प्रत्ययौ स्थाणुविषयौ, यथा

॥ व्याख्यान ॥

'प्रायिकैः क्रौर्य शौर्यादिभिः सिंहगुणैः संपन्नः सिद्धः' = बहुधा क्रौर्य शौर्यादि सिंह गुणांनी संपन्न ज्ञात आहे. 'तस्य' = त्याचा 'पुरुषे सिंहशब्दप्रत्ययौ गौणौ भवतः' = पुरुषांत सिंह शब्द व प्रत्यय (क्रौर्यादिगुणविषयक) गौण होतात 'न अप्रसिद्धवस्तुभेदस्य' = ज्याला वस्तूंतील भेद प्रसिद्ध नाही त्याला गौण होत नाहीत. 'तस्य तु' = त्याच्या भेदज्ञान नस-लेल्या पुरुषाला तर 'अन्यत्र अन्य शब्दप्रत्ययौ' = दुसऱ्यांत दुसरे शब्द व प्रत्यय 'भ्रान्ति निमित्तावेव भवतः न गौणौ' = भ्रान्ति निमित्तानेंच होतात गौण होत नाहीत. संशयमूलक अशा त्याचे उदाहरण देतात- 'यथा मन्दान्धकारे स्थाणुरयमित्यगृह्यमाणविशेषे' = ज्याप्रमाणे मंद अंधकारांत 'हा स्थाणु आहे' असे विशेषज्ञान झाले नसता 'स्थाणुविषयौ पुरुषशब्द प्रत्ययौ' = स्थाणुविषयक पुरुष शब्द व प्रत्यय (गौण होत नसतात). जेंव्हा संशयमूलक अशा त्यांना गौणत्व नाही तेंव्हा भ्रान्तिमूलक अशा त्यांना गौणत्व नाही हें काय सांगावें? असें सांगतात—

॥ विवरण ॥

'त्याचा' = भेदज्ञानवान पुरुषाला. 'पुरुषांत' = शौर्यादि गुणवान पुरुषांत. सिंहाहून पुरुष अन्य आहे व पुरुषाहून सिंह अन्य आहे. अशा परस्पर भेदज्ञानवान पुरुषाला सिंहांत सिंह शब्द व प्रत्यय पुरुषांत जमून देखादेखी कांत तर ते शौर्यादि गुणयोगानें गौण आहेत. कारण त्याला हेतु भेदज्ञान आहे. जेंव्हा दोन पदार्थांतील भेदज्ञान नसते- तेंव्हा ते भ्रान्तिनिमित्तच असतात.

अशा अर्थे

वा शुक्तिकायामकस्माद्रजतमिति निश्चितौ शब्दप्रत्ययौ, तद्वद्देहादि-
संघातेऽहमिति निरुपचारेण शब्दप्रत्ययौ आत्मानात्माविवेकेनोत्पद्यमानौ
कथं गौणौ शक्यौ वदितुम्। आत्मानात्मविवेकिनामपि पण्डितानामजा-
विपालानामिवाविविक्तौ शब्दप्रत्ययौ भवतः। २२।२२ तस्माद्देहादिव्यतिरिक्तात्मा-

॥ व्याख्यान ॥

'यथा वा शुक्तिकायां' = किंवा जसें शुक्तिकेंत 'अकस्मात्' = एकाएकी = अतर्कित अदृ-
ष्टादिकांनीं संस्कारात उद्बोध झाला असतां असा अर्थ. 'रजतमिति निश्चितौ शब्दप्रत्ययौ' =
रजत असें निश्चित शब्द व प्रत्यय भ्रान्तिनिमित्त होतात ते गौण नाहीत 'तद्वत्' = त्याप्रमाणे
'देहादिसंघाते अहमिति' = देहादिसंघातांत मी असें 'निरुपचारेण' = गौणज्ञान वाचून
'आत्मानात्माविवेकेनोत्पद्यमानौ शब्दप्रत्ययौ' = आत्म व अनात्म्याच्या अविवेकाने
उत्पन्न होणारे शब्द व प्रत्यय 'कथं गौणौ शक्यौ वदितुम्' = गौण म्हणणे कसें शक्य आहे
'आत्मानात्मविवेकिनामपि पण्डितानाम्' = आत्म व अनात्म्यांचा विवेक असलेल्याही पंडि-
तांचे 'अजाविपालानामिव' = शेळ्या मेंढ्या राखणार्यांच्या प्रमाणे 'अविविक्तौ शब्दप्रत्ययौ
भवतः' = अपृथक् शब्द व प्रत्यय होतात. देहात्मवादीनांतर ते यथार्थज्ञान आहे असा

॥ विवरण ॥

भ्रान्तीला पण उचित कारणजन्यत्व असल्यामुळे 'अकस्मात्' = एकाएकी असें, कारणावांचून उत्पन्न होतात असें कसें म्हटलें आहे? अशी
आशंका असतां रजतादिक पसरणारे अशा दृष्ट रूप भ्रमसामग्रीच्या असंभवामुळे अदृष्टादिकांचे अपेक्षत्व 'अकस्मात्' शब्दानें वि-
वक्षित आहे असें सांगतात - 'अतर्कित अदृष्टादिकांनें' 'विवेक असलेल्याही पंडितांचे' श्रवणमनन कुशल असल्या पंडितांचे
अनुत्पन्न तत्त्व साक्षात्कारांचे, न उत्पन्न तत्त्व साक्षात्कारांचे वाधितानुवृत्तीनें = तत्त्वज्ञानें बाधित झालेल्या देहादि अध्यासाच्या अनु-
वृत्तीनें असा अर्थ याचे स्पष्टीकरण पुढें 'पश्वादिभिश्चाविशेषात्' या भाष्याच्या व्याख्यानावेळी विवरणांत आलेले आहे.

स्तित्ववादिनां देहादावहंप्रत्ययो मिथ्यैव न गौणः। तस्मान्मिथ्या-
प्रत्ययनिमित्तत्वात्सशरीरत्वस्य सिद्धं जीवतोऽपि विदुषोऽशरीरत्वम्।
तथाच ब्रह्मविद्विषया श्रुतिः — "तद्यथाऽहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता-
प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं शेते अथायमशरीरोऽमृतः प्राणो

॥व्याख्यान॥

अभिमान असतो 'तस्माद्देहादिव्यतिरिक्तात्मास्तित्ववादिनां' = म्हणून देहादिकाहून भिन्न आत्म्याचे अस्तित्व मानणाऱ्या वाद्यांचा 'देहादावहंप्रत्ययो मिथ्यैव न गौणः' = देहादिकांस अहंप्रत्यय मिथ्याच आहे गौण नाही. 'तस्मात्सशरीरत्वस्य मिथ्याप्रत्ययनिमित्तत्वात्' = म्हणून सशरीरत्व मिथ्याप्रत्ययकारणक असल्यामुळे 'सिद्धं जीवतोऽपि विदुषो अ-शरीरत्वम्' जीवन्तही विद्वानाला अशरीरत्व सिद्ध आहे. जीवन्मुक्तिविषयी प्रमाणाला सांगतात- 'तथाच ब्रह्मविद्विषया श्रुतिः' = तशीच ब्रह्मवेत्त्याविषयी श्रुति आहे. 'तत्' = तेथें जीवन्मुक्ताच्या देहाविषयी 'यथा' जशी = जसा दृष्टान्त आहे 'अहिनिर्ल्वयनी' = सर्पाची कात 'वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीत' = वारुळादिकांत टाकलेली मृत = सर्पाने अभिमान सोडलेली पडलेली राहते 'एवमेवेदं शरीरं शेते' = याप्रमाणेच हे विद्वानाचे अभिमान सोडलेले शरीर राहते 'अथ' = त्याप्रमाणे = त्वचेचा सोडलेल्या सर्पाप्रमाणे 'अयम्' = हा देहस्थ 'अशरीरः' =

॥विवरण॥

(पृ.४।४८) ([illegible])

पण तत्त्वसाक्षात्कारानंतरही जरवाधितानुवृत्तीने देहादिकांत मिथ्याभिमान असतो. तर "अथायमशरीरः" इत्यादि श्रुतींचा विरोध येतो नाही. कारण "अज्ञानिजनबोधार्थं प्रारब्धं वक्ति वै श्रुतिः" [अपरो. श्लो. ९०] इत्यादिवचनाप्रमाणे लोकदृष्टीने "तस्य तावदेव चिरम्" [छां. ६।१४।२] इत्यादि श्रुति प्रारब्धाने देहादिकांत अनुवृत्ती सांगते. वस्तुतः तर विद्वद्दृष्टीने "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि" [मुं. २।२।८] इत्यादिश्रुतिवरून त्याला प्रारब्ध नसल्यामुळे तो अशरीरच असतो.

अस्नैव तेज एव" [वृ. ४।४।७] इति। "सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव सवागवागिव समना अमना इव सप्राणोऽप्राण इव" इति च। स्मृतिरपि च - "स्थितप्रज्ञस्य का भाषा" [भ. गी. २।५४] इत्याद्या स्थितप्रज्ञ-

लक्षणान्याचक्षाणा विदुषः सर्वप्रवृत्त्यसंबंधं दर्शयति। तस्मान्नावगत-

॥ व्याख्यान ॥

अशरीर आहे. कारण सर्पाच्या जसा त्वचेत तसा विद्वानांचा देहात अभिमानाचा अभाव आहे. अश-
रीरत्वामुळे 'अमृतः' = मरणरहित 'प्राणः' प्राणीति प्राणो-जीवन्त असतांही 'ब्रह्मैव' =
ब्रह्मच आहे. ते ब्रह्म कसे? 'तेज एव' = स्वयंप्रकाश आनंदच आहे. 'इति' = अशी 'स-
चक्षुरदि वाक्यम अ-
चक्षुरचक्षुरिव' = वस्तुतः अचक्षु असला तरी बाधितचक्षुश्रुतीने सचक्षुप्रमाणे अर्थ वृत्तीचे
जाणावे. 'सकर्णो अकर्ण इव सवागवागिव समना अमना इव सप्राणो अ-
प्राण इव' अकर्ण सकर्णाप्रमाणे, अवाक् सवाकाप्रमाणे, अमन समनाप्रमाणे, अप्राण सप्राणाप्रमाणे
'इति च' = अशीही श्रुति आहे. 'स्मृतिरपि च' = तशी स्मृतिही आहे - 'स्थितप्रज्ञस्य का
भाषा इत्याद्या' = स्थितप्रज्ञस्य का भाषा इत्यादि 'स्थितप्रज्ञलक्षणान्याचक्षाणा' =
स्थितप्रज्ञाच्या लक्षणांना सांगणारी 'विदुषः सर्वप्रवृत्त्यसंबंधं दर्शयति' = ब्रह्म-
वेत्त्यांच्या सर्व प्रवृत्तींच्या असंबंधाला दाखविते. फलितार्थ सांगतात - 'तस्मात्' = म्हणून-
अवगत-
ब्रह्मात्मभावामुळे 'अवगतब्रह्मात्मभावस्य' = ब्रह्मात्मभाव ज्ञात झालेल्याला

॥ विवरण ॥

'वस्तुतः अचक्षु असला तरी' = ब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारानें अज्ञान व त्याचे कार्य चक्षुरादिक बाधित = मिथ्या झाले असल्यामुळे
वस्तुतः अचक्षु, परंतु प्रारब्धामुळे बाधित अशा अज्ञानकार्य चक्षुरादिकांच्या अनुवृत्तीमुळे सचक्षुप्रमाणे असा अर्थ
जाणावा. सूत्राच्या उपसंहाराच्या मिषानें त्या सूत्राच्या प्रथम वर्णकाचा हा स्फुट विस्तार ———

ब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वम्। यस्य तु यथापूर्वं संसारित्वं नासाववगतब्रह्मात्मभाव इत्यनवद्यम्। (२३।८) यत्पुनरुक्तं श्रवणात्पराचीनयोर्मनननिदिध्यासनयोर्दर्शनाद्विधिशेषत्वं ब्रह्मणो न स्वरूपपर्यवसायित्वमिति। न। श्रवणवदवगत्यर्थत्वान्मनननिदिध्यासनयोः।

॥ व्याख्यान ॥

'न यथापूर्वं संसारित्वम्' = पूर्वीप्रमाणे संसारित्व नसते. 'यस्य तु यथापूर्वं संसारित्वं' = ज्याला तर पूर्वीप्रमाणे संसारित्व असते 'नासौ अवगतब्रह्मात्मभावः' - त्याला ब्रह्मात्मभाव ज्ञात झालेला नसतो. 'इति अनवद्यम्' = असे हे निर्दोष आहे. ब्रह्मात्मज्ञानापासून मुक्तीचा लाभ होत असल्यामुळे सिद्ध ब्रह्मांत वेदान्तांचे प्रामाण्य सिद्ध झाले. हितशासनामुळे शा-स्त्रत्वही निर्दोषतेने स्थित झाले असा अर्थ. 'यत्पुनरुक्तम्' = जे पुनः म्हटले की - 'श्रव-णात्पराचीनयोः मनननिदिध्यासनयोः दर्शनात्' = श्रवणाच्या अनंतर असलेल्या मनन व निदिध्यासनांच्या विधि दिसत असल्यामुळे 'ब्रह्मणो विधिशेषत्वम्' = ब्रह्माला विधि-शेषत्व आहे. 'न स्वरूपपर्यवसायित्वमिति' - वेदान्तांना ब्रह्मस्वरूपपर्यवसायित्व नाही असे. ब्रह्म(ज्ञाना)च्या उद्देशकरून करून श्रवणाप्रमाणे मनन व निदिध्यासनाच्या ही अवान्तरवा-क्यभेदाने विधींचा अंगीकार केला असल्यामुळे ब्रह्म व विधिशेषत्व नाही - कारण उद्देश्य अशा ज्ञानाने व्याप्त त्याला - ब्रह्माला प्राधान्य आहे. असे सांगतात - 'न' नाही. 'श्रवणवदव-

॥ विवरण ॥

'ब्रह्मात्मज्ञानापासून'. 'अवान्तरवाक्यभेदाने' - 'श्रोतव्यः' अशा अवान्तरवाक्यभेदाने श्रवणाच्या विधिप्रमाणे 'मंतव्यो निदिध्यासितव्यः' अशा अवान्तरवाक्यभेदाने मनन व निदिध्यासनांच्या विधि अंगीकार केला असल्यामुळे असा अर्थ. 'आ-त्मा वारे द्रष्टव्यः' असे मोक्षसाधन ब्रह्मात्मज्ञानाला सांगणारे दिसत असल्यामुळे ब्रह्मात्मैक्यज्ञानाला सांगणारे येथे महावाक्य.

नवमवर्णक

३३।१९२२१
१५१९८

यदि ह्यवगतं ब्रह्मान्यत्र विनियुज्येत भवेत्तदा विधिशेषत्वं न तु तद्-

॥ व्याख्यान ॥

गत्यर्थत्वान्मनन निदिध्यासनयोः। कारण श्रवणाप्रमाणे मनन व निदिध्यासनाचे ज्ञाव प्रयोजनत्व आहे. त्यांत श्रवण ज्ञानाचे साधन वेदान्त त्यावी विषय असल्यामुळे प्रधान आहे. व मनन निदिध्यासनांना प्रमेय ब्रह्म विषयत्व नसल्यामुळे श्रवणाचे अंगत्व आहे. व नियमादृष्टाच्या अवोधन्यायावरून [ब्र. सू. ३।४।४७] ज्ञानांत उपयोग आहे असे जाणावे. मग ज्ञानाला विधि कशामुळे लागत? त्यावर सांगतात 'यदि हि' = जर निश्चय करून 'अवगतं ब्रह्मान्यत्र विनियुज्येत' = कळलेले ब्रह्म दुसऱ्या ठिकाणी = विधेय ज्ञानांत विनियोजिले जाईल. 'भवेत्तदा विधिशेषत्वम्' - तर त्याला विधिशेषत्व येईल. 'न तु तदस्ति' परंतु तसे नाही. जर ज्ञानांत विधीचा अंगीकार करून वेदान्तांनी कळलेले ब्रह्म विधेय ज्ञानात कर्मकारकत्वाने विनियोजिले जाईल तेव्हां ते विधिशेष होईल. परंतु कळलेल्याला विनियुक्तत्व नाही. कारण प्राप्त अवगतीने फळाच्या लाभ असल्यामुळे विधीचा अयोग आहे असा अर्थ.

विवरण

'श्रवण (मात्र) प्रधान आहे' = ब्रह्मात्मविषयक शाब्द ज्ञानाविषयी करणत्वाने वेदान्तरूप शब्दाला प्राधान्य आहे. व लाजिक्याचा विषय असे असें श्रवण ज्ञानाचे करण आहे. म्हणून याला प्राधान्य आहे असा अर्थ. 'नियमादृष्टाचा' वेदान्तवाक्यांनीच श्रवण करावे. अशा नियमापासून उत्पन्न झालेला अदृष्टाचा ज्ञानांत उपयोग आहे व तसें असतां उद्देश्यत्वामुळे ज्ञान सर्वांत प्रधान होते. व त्याच्या विषयत्वामुळे ब्रह्मही प्रधान आहे. श्रवणापेक्षा वेदान्तशास्त्र प्रधान असून मननापेक्षा श्रवण प्रधान आहे. श्रवणाप्रत मननादि फलोपकार्यंग असून ज्ञानाप्रत नियमादृष्टद्वारा कारण आहे असें जाणावे. परंतु तसे नाही' याच्या अर्थ सांगतात 'कळलेल्याचा विनियुक्तत्व नाही' कदाचित् तर ज्ञात ब्रह्माला विधेय ज्ञानांत विनियुक्तत्व येईल. परंतु ज्ञानानेच मोक्षरूप फलाची प्राप्ति होत असल्यामुळे ब्रह्माला विधिशेषत्व नाही. असा भाव.

पुणे १९।२।१६

स्ति. मनननिदिध्यासनयोरपि श्रवणवदवगत्यर्थत्वात् । तस्मान्न प्रति-
पत्तिविधिविषयतया शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणः संभवति. इत्यतः स्वतंत्रमेव
ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकं वेदान्तवाक्यसमन्वयादिति सिद्धम् ।

२३१५८

॥ ० व्याख्यान ॥

'मनननिदिध्यासनयोरपि श्रवणवदवगत्यर्थत्वात्' = कारण मनन व निदिध्यासनाचाही
श्रवणाप्रमाणे ज्ञानप्रयोजनत्व आहे (स्वतंत्र विधेयत्व नाही. कारण वाक्यभेद प्रसंग येतो) 'त-
स्मात्' = म्हणून - विधीच्या असंभव असल्यामुळे 'न प्रतिपत्ति विधिविषयतया शास्त्र-
प्रमाणकत्वं ब्रह्मणः संभवति' = प्रतिपत्ति (=उपासना) विधिविषयतेने ब्रह्माचे शास्त्रप्रमाणकत्व
संभवत नाही. 'इति' = असे. असे ब्रह्म वृत्तिकाराच्या मताच्या निरासाच्या समाप्तीकरिता आहे.
'अतः' = म्हणून, श्रवणाचा असंभव असल्यामुळे सत्यादि वाक्यांनी प्राप्त झालेल्या ज्ञानास अज्ञान
निवृत्तिरूप फलाचा लाभ होतो म्हणून असा अर्थ. सूत्राची योजना करितात - 'स्वतंत्रमेव ब्रह्म
शास्त्रप्रमाणकम्' स्वतंत्रच ब्रह्म शास्त्रप्रमाणक आहे = शास्त्र व्यक्त करते. 'वेदान्तवाक्य-
समन्वयादिति सिद्धम्' = कारण सर्व वेदान्तवाक्यांचा समन्वय आहे असे सिद्ध झाले.

॥ विवरण ॥

वृत्तिकारांच्या मताच्या निरासाच्या उपसंहाराच्या (ज्ञाराने) द्वितीय वर्णकाच्या अर्थाच्या उपसंहार करितात - अशा अधिप्रायाने
प्रतीकग्रहण करून 'तस्मात्' शब्दाच्या अर्थाला सांगतात - 'विधीच्या असंभव असल्यामुळे' 'सूत्राची योजना करितात'
संप्रत वर्णकद्वयाने सांगितलेल्या अर्थाचा अनुवाद करीत समन्वय सूत्राची योजना करितात असा अर्थ. 'स्वतंत्र' याने
द्वितीय वर्णकार्थ व 'शास्त्रप्रमाणकं' याने प्रथम वर्णकार्थ सांगितला असा येथे विवेक.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

८८०११५

पण ब्रह्मात्म ज्ञान झाले असतांही संसाराचा अनुभव येत असल्यामुळे 'नावगत ब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसा-

" व्याख्यान "

२१।१८ २३।१३
'ननु श्रुतब्रह्मणोऽपि' येथून 'वेदान्तवाक्यसमन्वयादिति सिद्धम्' येथपर्यंतच्या हा तात्पर्यार्थ २८।१८
भाष्याचा ~~अवतरण हा अर्थ~~ — जेथुन असे की — ब्रह्मात्मभाव कळले त्याला ही पूर्वी प्रमाणे संसारित्व दिसत असल्यामुळे वेदान्तवाक्य समन्वयाला रज्जुस्वरूपाच्या कथना प्रमाणे अर्थवत्त्व नाही. म्हणून ब्रह्मात्मत्वांत त्याचे पर्यवसान नाही-असे. त्यावर उत्तर सांगतात — 'नावगत ब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वं शक्यं दर्शयितुम्' इत्यादि 'मिथ्याशरीरत्व सकर्मनिमित्तत्वादित्यवोचाम' इत्यन्त ग्रंथाने. त्यावर 'तत्कृतधर्माधर्मनिमित्तं सशरीरत्वं' असा पूर्वपक्ष असतां त्यावर उत्तर सांगतात — 'न शरीरसंबंधस्यासिद्धत्वात्'
~~इत्यादि याचा हा अर्थ — कर्माच्या निमित्ताने शरीराचा संबंध नाही. कारण~~

" विवरण " याच्यापूर्वी

२८।१५
'ननु श्रुतब्रह्मणोऽपि' येथून 'त्यावर उत्तर सांगतात' येथपर्यंतचा ग्रंथ स्पष्टार्थ आहे. प्रथमोत्पन्न शाब्द-ज्ञानानंतर निधान प्रकट जाले नाही. सुखानुभवकाम्याला त्याला संतान ही (अद्यापही) विद्यमान नाही. स्वयं प्रवृत्त
२८।१८
भ्रातृयांच्या (साधुज्ञानव ~~संतानांच्या~~ त्यांच्या संतानांच्या) योगानेच अपरोक्षज्ञान उत्पन्न होते म्हणून असा शेवटी जो उ-
२८।१६
त्पन्न झालेल्या अपरोक्ष ज्ञानाचा आश्रय करून उत्तर सांगतात — 'नावगतब्रह्मात्मभावस्य' इत्यादि. 'पण कर्मादि-

" विवरणव्याख्यान "

रित्वच हे अयुक्त आहे. व तशा प्रकारे ज्ञानविरोधी ज्याअधीन असल्यामुळे त्याचे (विद्येचे) निरसन हे अयुक्त आहे असे आशंका असतां सांगतात — 'प्रथमोत्पन्न' शुद्ध असंगत्ति के अद्वैत वेदाच्या श्रवणमात्रावरूनच प्राथमिक ज्ञाने-त्पत्ति संभवत असल्यामुळे त्याकरिता निधीची आवश्यकता नाही. असा अर्थ. त्यांच्या संतानांस ही विद्य नाही असे सां-गतात — 'सुखानुभवकाम्याला' पण ज्ञानाला अज्ञाननिवर्तकत्वाचा नियम असल्यामुळे त्याचे अकार्य अशा शरीरा-दिकाचे अनिवर्तकत्व आहे? तस्मात् ज्ञानाला वैयर्थ्य आहे? अशी आशंका घेतो — 'पण कर्मादिनिमित्त' शरीराच्या संबंधावाचून कर्मांच्या संबंधाची अनुपपत्ति असल्यामुळे कर्मांच्या निमित्ताने शरीर संबंध नाही असे.

॥ व्याख्यान ॥

१८।२०

इत्यादि यांचा हा मर्म - कर्मांच्या निमित्ताने तर शरीराचा संबंध नाही कारण इतरेतराश्रयत्व दोष येतो. व चैतन्याला क्रियाहेतुत्व आहे. अनादित्व असतांही अंधपरंपरे प्रमाणे संबंधाचा अप्रसिद्धत्व आहे. व (शरीरसंबंधाला) कर्मनिमित्तत्व असतां पुत्रादिकांच्या शरीरांच्या प्रमाणे तज्या त्याप्रमाणे स्वशरीरांत कर्तृत्वाला गौणत्वप्रसंग येईल. तसा तर अनुभवाचा अभाव आहे. कारण अभेद प्रसिद्ध असतां गौणत्व प्रकाराचा असंभव आहे. व पुत्रादिकांच्या शरीराप्रमाणे स्वशरीरानेही गौणत्वाच्या अभावाचा

॥ विवरण ॥

२८३।१८

निमित्त शरीरसंबंध आहे. व त्यामुळे संसार आहे. तेथें अपरोक्षज्ञानाने काय उपयोग? त्यावर उत्तर सांगतात - 'कर्मांच्या निमित्ताने तर' इत्यादि 'सुखदुःखांच्या अनुभव इत्यन्त ग्रंथाने. मग (अशरीराला कर्मांचा असंभव असतां) ७८०।२३ नं. टी. शरीरसंबंध पुरःसर कर्मसंबंध असेल? अशी आशंका असतां सांगतात - 'कारण इतरेतराश्रयत्व' कर्मांच्या संबंधाची सिद्धि असतां त्याच्या निमित्ताने शरीराच्या संबंधाची सिद्धि व शरीराच्या संबंधाची सिद्धि असतां त्याच्या निमित्ताने कर्मांच्या संबंधाची सिद्धि असा इतरेतराश्रयत्व दोष असा अर्थ. कूटस्थाच्या (निष्क्रियत्वाच्या) विरोधामुळेही परमात्म्याचा कर्मादिकांच्या संबंध नाही असें सांगतात - 'व चैतन्याला' पण पूर्वीचे कर्मांच्या अपेक्षेने आताच्या देहाचा संबंध व ते प्राक्तन कर्म त्याच्या पूर्वीचे शरीराच्या संबंधाच्याकरवी, व ता (शरीरसंबंध) पूर्वीच देह संबंधात्य कर्मापासून. असें असतां इतरेतराश्रयत्व कसें? अशी आशंका असतां सांगतात - 'अनादित्व असतांही' 'अप्रसिद्धत्व आहे' - प्रमाणशून्यत्वामुळे ही परंपरा सिद्ध नाही असा अर्थ. कर्मनिमित्तत्वाचा अंगीकार करून दूषण सांगतात - 'व कर्मनिमित्तत्व असतां' गौणत्व प्रसंग अनिष्ट नाही? त्यावर सांगतात - 'कारण अभेद प्रसिद्ध'

येथून प्रमाणशून्यत्वामुळे यांच्या पूर्वी पर्यंत ग्रंथ स्पष्टार्थ आहे.

॥ विवरण व्याख्यान ॥

सांगतात - 'त्यावर उत्तर सांगतात' बीजांकुरांत हे अनादित्व प्रत्यक्षादि सिद्ध असेल तरी आत्म्याचा देहाच्या संबंध पूर्वकर्मापासून उद्भव होतो हे प्रत्यक्ष नाही किंवा त्याविषयी आगम होत नाही. असें सांगतात - 'प्रमाणशून्यत्वामुळे' तसेच आध्यासिक आहे असा भाव.

॥ व्याख्यान ॥

प्रसंगवश इथे परिशेषावरून अविद्या निमित्तक शरीरावाचा संबंध आहे. तिची तर निवृत्ति झाली असता शरीरादिकांच्या संबंधाची निवृत्ति असतां पूर्ववत् त्याचे निमित्तामुळे सुखदुःखांचा अनुभव (संसार) कसा. तशीच श्रुति स्मृति वचने ब्रह्मज्ञानाला सर्व संसार प्रवृत्तीचा अभाव दाखविणारी आहेत उदाहरण आहेत. म्हणून 'मी ब्रह्म आहे' असे जाणणाऱ्याला पूर्वी प्रमाणे संसारित्व नाही. कारण त्या ज्ञानाचा विरोध आहे. संसार विषयक वैधर्म्यकर साक्षात् अनुभवाभिमान मिथ्याभिमान विपर्यय प्रमाणे प्रारब्ध कर्म शेष निमित्तक आहे.

॥ विवरण ॥

सत्त भेदांच्या अपेक्षावभासाला गौणत्वाने व्यापकत्व असल्यामुळे येथे व्यापकाचा अभाव असल्यामुळे गौणत्व नाही असा

अर्थ. याही कारणामुळे गौणत्व नाही असे सांगतात – 'बुद्ध्यादिशरीर प्रमाण'] तत्त्वज्ञानाने अविद्येची निवृत्ति झाली असतां

संसाराची निवृत्ति होते असे अन्वय व्यतिरेकांच्या योगाने सांगितले. संप्रत त्याविषयी आगम प्रमाणाला सांगतात – 'तथा-

च श्रुतिस्मृति' तो तर ब्रह्मात्मैक्याला साक्षात् अनुभविणाऱ्याला ही द्वैत दर्शनाभास दाखवितात असा अर्थ. पण

अपरोक्षत्वामुळे मिथ्याज्ञान निवृत्त झाले असतां द्वैताचे दर्शन का होते? त्यावर सांगतात – 'संसारविषयक'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

[पुढील 'तत्त्वज्ञानाने' शब्दापूर्वी पर्यंत ग्रंथ स्पष्टार्थ आहे.] 'तशीच' येथील 'च' शब्द प्रयोगावरून संसार संबंधाच्या अभावाविषयीं दुसरे प्रमाण सांगितले जाते असे मानावे. परंतु पूर्वी काही प्रमाण सांगितले का नाही? अशी शंका असतां सांगतात – 'तत्त्वज्ञा-

नाने' पण अद्वैत दर्शीला द्वैत दर्शन विरुद्ध आहे अशी शंका असतां प्रमेय (=अनुभवाने) फळ असतां अविद्या नाही

असे सांगतात – 'तेव्हा' पण त्याचा अभाव असतां फलाभावाची प्रसिद्धि असल्यामुळे हे कसे? अशी शंका येतां – 'पण अप-

रोक्षज्ञानाने' अज्ञानाची निवृत्ति झाली असताही प्रारब्ध कर्म शेषामुळे द्वैत दर्शन युक्त आहे असे सांगतात – त्यावर सांगतात

'संसय'

ती (श्रोत्यत्व अभावामुळे अबोधकत्व असतां)

२८३।२४

॥ विवरण ॥

पण कर्मांचीहि निवृत्ति झाली असल्यामुळे त्याच्या निमित्ताने द्वैतदर्शन कसे? हा दोष येत नाही. कारण "तस्य तावदेव चिरम्" [छां० ६।१४।२] असा (विदेहमुक्तीकरितां) ज्ञानव्यतिरिक्त दुसरा अवधि केला असल्यामुळे कांही काळ शरीरेन्द्रियादिकांच्या अवस्थानाच्या कल्पनेने त्याच्या निमित्त अशा कर्मांच्या अवस्थानाची कल्पना केली जाते. पण सर्व कर्मांच्या क्षय सांगणारी श्रुति असल्यामुळे श्रुतार्थापत्ति एकदेशाची बाधक कशी होणारी अर्थापत्तीचा उदय नसतां श्रुतान्याच बाधाच्या प्रसंग येत असल्यामुळे असे जाणतो म्हणतो. म्हणून श्रुत्यादिकांवरून (कर्मांची) सामान्यविशेषभावाने व्यवस्था आहे पण अपरोक्षज्ञानाने संपूर्ण अविद्येची निवृत्ति झाली असतां (प्रारब्धकर्मांचे अवस्थान कोठून? सांगतो - तत्त्वज्ञानच स्वकारणापासून उत्पन्न होणारे श्रुति-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

पण "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि" [मुं० २।२।८] या श्रुत्यर्थावरून ज्ञानोत्तरकाळीं द्वैताचा अभाव दिसत असल्यामुळे प्रारब्धकर्मामुळे द्वैत दर्शन कसे? अशी शंका घेतो - 'पण कर्मांचीहि' "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये" [छां० ६।१४।२] असा येथे ज्ञान्याकाळी विदेहकैवल्यप्राप्तींत विलंब करत असल्यामुळे प्रारब्ध कर्माची स्थिति आहे अन्यथा तिच्या अप्रामाण्याच्या प्रसंग येतो. अशा आशयाने सांगतात 'हा दोष' पण प्रत्यक्ष श्रुति व श्रुतार्थापत्तीस श्रुतीचा प्रामाण्य असल्यामुळे श्रुतार्थापत्तीवरून कर्मांच्या अवस्थानाची प्रतिपत्ति कशी? अशी शंका घेतो - 'पण सर्व कर्मांच्या' (श्रोत्यत्व अभावामुळे बाधकत्व असतां) अर्थापत्तीच्या बाध्यत्वप्रसंगात श्रुतीचाच बाध होत असल्यामुळे तो पक्ष नाही असे सांगतात - 'अर्थापत्तीचा' पण विरुद्धार्थ श्रुतींना प्रामाण्याची अनुपपत्ति असल्यामुळे श्रुतिबाध इष्ट आहे? अशी शंका असतां दोहोंचे प्रामाण्य संभवत असतां एकीचे प्रामाण्य कल्पन असाधु आहे असे सांगतात - 'म्हणून श्रुत्यादिकांवरूनच' आदि शब्दावरून स्मृति व ज्ञानोत्तर देहादिकांच्या प्रत्यक्ष अनुभवाचे ग्रहण जाणावे. पण अनारब्धकर्माप्रमाणे आरब्ध कर्माची अविद्याकार्यत्व असल्यामुळे त्याची निवृत्ति असतां त्यांचीहि निवृत्ति झाली पाहिजे? अशी शंका घेतो - 'पण अपरोक्ष' अविद्येच्या पूर्णतेने निवृत्ति अयुक्त आहे असे सांगतात 'सांगतो तत्त्वज्ञानच' पण तेविड कालेख.

॥ विवरण ॥

वरून कळत असलेल्या आरब्ध कर्मांच्या अवस्थानाच्या प्रतिबंधामुळे त्याला अपेक्षित द्वैतप्रतिभासाच्या निव-
र्तकाच्या पारवानेशून्य इतर कर्मांचा आरंभ अविद्यारागादिकांचे निवर्तकत्व उत्पन्न होते. पण ब्रह्मानुभव वर्तन
दर्शनाचे साहित्य कसें? सांगतात – आम्ही साहित्य म्हणत नाही तर केव्हां असंप्रज्ञात (भेदशून्य) आत्मैकत्व
दर्शन व केव्हां आरब्ध कर्माने उपस्थापित दोषनिमित्ताने द्वैतदर्शन असें म्हणतो. पण सशरीराला अपरोक्ष
दर्शन नाहीच? नाही कारण, आरंभक कर्माहून व्यतिरिक्त पूर्व व उत्तर कर्मांच्या विनाशाला निमित्त असें दर्शन
मानलें आहे. अपरोक्ष दर्शन वाचून तर समस्त कर्मांचा विनाश होत नाही. व प्रारब्ध कर्मानंतर सशरीराला तत्त्व-
तत्त्वदर्शन संभवते. व सशरीर अशा वामदेवादिकांना अपरोक्ष दर्शन श्रुत आहे. पण तत्त्वदर्शीला जर द्वैत-
दर्शन आहे तर नियोगाने अनुष्ठानही होईल? नाही कारण अनुष्ठानाला नियत देशकाल अधिकार कर्ते-

॥ विवरण व्याख्यान ॥

व वहुप्रकाराच्या साहित्याच्या अनुपपत्तिप्रमाणें द्वैताच्या ही साहित्याची अनुपपत्ति तुल्य आहे? अशी शंका घेतात
–'पण ब्रह्मानुभव' साहित्याची अनुपपत्ति इष्टच आहे असें सांगतात – 'त्यावर सांगतो आम्ही'. मग जीवन्मुक्तीचा अभाव
प्राप्त झाला? अशी आशंका असतां सांगतात 'तर केव्हां' 'असंप्रज्ञात आत्मैकत्व दर्शन' – प्रत्यक्षादि प्रमाणांनी कळत
नसलेले निर्विशेष ब्रह्म तत्त्व प्रत्यगात्म्याने एकत्वानें साक्षात्कार असा अर्थ. पण मरणावस्थेंतच साक्षात्काराचा संभव
असल्यामुळे जीवन्मुक्तीचे आशा नाही? अशी शंका घेतात 'पण सशरीराला' अनेक श्रुति स्मृतींच्या विरोधामुळे
हें मत उपेक्ष्य आहे असें सांगतात – 'नाही कारण' आरंभक दर्शनाचा संभव असला तरी अपरोक्ष दर्शन कसें? अशी आशंका अ-
सतां सांगतात – 'अपरोक्ष दर्शन वाचून' तथापि सशरीराला त्याची सिद्धि कशी? त्यावर सांगतात – 'व प्रारब्धकर्मे
नंतर सशरीराला तत्त्व' त्याविषयीं प्रमाणही सांगतात – 'व सशरीर अशा' पण अतिप्रसंगामुळे ब्रह्मवेत्त्याला द्वैत-
दर्शनयुक्त नाही अशी शंका घेतात 'पण तत्त्वदर्शीला ही' विहित कर्मानुष्ठानाला नियत देशादि सापेक्षत्व असल्यामुळे व
विद्वानांत त्याची अनुपपत्ति असल्यामुळे असें नाही असें सांगतात – 'नाही कारण अनुष्ठानाला' अधिकवरती अधिकारः –

॥ विवरण ॥

त्याप्रवृत्तिप्रवृत्तीच्या आधीनत्व आहे. तत्वदर्शींच्या तर आरब्धकर्मनिमित्तक दोषोद्भवाला देशकाळनियमाचा
२८।१५
अभाव आहे व त्याला प्रारंभ केलेल्या अनुष्ठानाच्या परिसमाप्तिपर्यंत अवस्थानाचा अयोग आहे. व पुनः पु-
नः तत्त्वदर्शनानें अनुष्ठितकर्मांचा बाध होतो. अनुष्ठानांत प्रयोजनाचा अभाव आहे. व प्रत्यवायाची तर तत्त्व-
दर्शनानेंच निवृत्ति होते. पण तत्त्वदर्शीला शास्त्रनियमाचा अभाव असतां यथेष्टाचरण प्राप्त होईल? नाही
कारण त्या आचरणाला हितासहित प्राप्ति परिहाराच्या इच्छानिमित्तत्व आहे. व स्वात्म्यांतच निरतिशयानंद व
अशेष अनर्थ निवृत्तीला साक्षात् अनुभवणाऱ्याला साध्य पुरुषार्थाच्या इच्छेचा अभाव असल्यामुळे यथेष्टाचरण
प्रसंग कोठून? भगवानेंही यात्राकरीता असें म्हणणे असेल तर प्रारब्धकर्म दोषामुळे (पवशा) असें सांगितलें. अपूर्वकर्मा-
च्या उपचया नंतर अविद्या रागादि निमित्ताच्या निवृत्त्यामुळे संभव नाही. प्रारब्धकर्मांनंतर स्वफलमात्र
हेतुत्व आहे. म्हणून तत्वदर्शीलाही द्वैतदर्शनाचा भास उपपन्न होतो — असें.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

(जो स्वल्पकविसो त्या अधिकार) स्वामी. त्यामुळे कायी त्यावर सांगतात — 'तत्त्वदर्शीच्या तर' पण फळयुक्त त्यामुळे
कर्मांचे अनुष्ठान आहे? त्यावर सांगतात — 'पुनः पुनः' पण विहितकर्मांच्या अकरणाने अवश्य उत्पन्न होणाऱ्या प्रत्य-
वायाच्या परिहाराकरिता त्यांचे अनुष्ठान आहे? अशी आशंका असतां सांगतात — 'प्रत्यवायाची तर' पण यथेष्ट
चेष्टानिवृत्तिकरितां त्याला शास्त्रीय नियम इष्ट आहे? अशी शंका घेतो — 'पण तत्वदर्शीला' चेष्टा तर रागाधीन प्रसिद्ध
आहे. परंतु सकलानंदानें चर अशा ब्रह्माला आत्मत्वाने अनुभविणाऱ्याला त्याच्या आणि रागांचा उद्भव कसा? असें
सांगतात — 'नाही कारण त्या' मग क्षुधादिकांकरिता प्रवृत्तीच्या असंभवामुळे सद्यः शरीरपात होईल? अशी शंका
घेतो — 'भगवानेंही यात्रा' अन्यथासिद्धी नंतर सांगतात — 'आरब्धकर्म' मग देहान्तरारंभक दुसरे कर्मही होईल की?
त्यावर नाही असें सांगतात — 'अपूर्वकर्माच्या' आरब्धफळ कर्मे न त्याला हेतु आहेत? असे होत नाही असें सांगतात —
'आरब्धकर्मांनंतर' श्लोकाच्या शिरोभागाचा उपसंहार करितात — 'म्हणून तत्वदर्शीलाही'

॥ व्याख्यान ॥

११।४

मननव निदिध्यासना ही ब्रह्मावगमाच्या उत्तरकालीनत्व नाही. परंतु श्रवणाप्रमाणे ज्ञानोत्पत्तीपर्यंतचे पूर्वकालीनत्वच आहे असें पूर्वी सांगितलें. ११।६ म्हणून मग्ना वैराग्याने स्वरूप-सत्ताभावाने असिपन्न (= नकळणारा) अप्रसिद्ध ब्रह्मवस्तु वेदान्तप्रमाणाच्या विषय-तेसंच प्रमेयत्व असल्यामुळे, विधीयमान क्रियाकर्मत्व असतांतर (कर्म) कारकत्वाला प्र-माणान्तराने सिद्धीची अपेक्षा असल्यामुळे, व प्रमाणान्तराने सिद्धीची अनुपपत्ति असल्या-मुळे, वेदान्तावरून च सिद्धि मानल्यास वाक्यभेद प्रसंग येत असल्यामुळे, वेदान्त वि-धिपर मानल्यास प्रत्यक्षादिकांच्या विरोध असतं, देवताधिकरणन्यायाने ब्रह्माची सिद्धि होत नसल्यामुळे, वाक्यान्तराने सिद्ध ब्रह्माला कर्मकारकत्व असतां इत्यादि चतुर्विधही कर्मकार्याच्या तेथें असंभव असल्यामुळे. ब्रह्मकर्मक उपासना राहून देवताकर्म यागादिकां

॥ विवरण ॥

२८४।२४

पण श्रवण (श्रवणोत्तर) ज्ञाना हून पृथक् सेने मनन व निदिध्यासनांचे विधान असल्यामुळे (ज्ञानपाकाही) उपयेसाध्य आहे असें सांगितले त्यावर नाही असें सांगतात - 'मनन व निदिध्यासनाकारणे' || मनन व निदिध्यासना ला २८५।१ तत्त्व दर्शन हेतुत्व सांगितलेंच, सांप्रत वर्णक द्वयाने सांगितलेल्या अर्थांना अनुवाद करितात - 'म्हणून असा-'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

७८३।१८

पण श्रवणोत्तर मनन निदिध्यासनाच्या विधीच्या अनुपपत्तीमुळे विद्यानाकाही दुसरें साध्य आहे असें सांगितले त्याचा अनुवाद करितात - 'पण श्रवण ज्ञानाहून' मनन व निदिध्यासनांना साक्षात्कारार्थत्व असल्यामुळे साक्षात्काराच्या उत्तरकाली साध्यान्तराचा संभव नाही असें सांगतात - 'त्यावर नाही - मनन' साक्षात्काराला शाब्द करणत्व असल्यामुळे मनन निदिध्यासनांचे फलत्व कसें ? अशी आशंका असतां, असंभवनादि प्रतिबंधाच्या निरासद्वारा त्यांचा उपयोग आहे असे पूर्वी समर्थन केले असें सांगतात - ७८३।१८ । ७८४

'मनन व निदिध्यासना ला' 'सांगितलेंच' इत्यादि वर्णकाच्या शेवटील व्याख्यानात स्पष्ट

वर असा अर्थ -

२३।१८

एवंच सति 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति तद्विषयः पृथक्शास्त्रारम्भः -

(=स्वर्गसदृश) ॥ व्याख्यान ॥

प्रमाणे स्वर्गोपमम् मोक्षफळ कल्पित करावें लागून त्याला स्वर्गाप्रमाणें अनित्यत्व प्रसंग येत असल्यामुळे; "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" [मुं ३।२।९] इत्यादि ब्रह्मवेदन व मोक्ष यांत अंतररहितत्व प्रतिपादक वाक्यें असल्यामुळे, सामर्थ्यावरून मध्यें क्रियानुप्रवेशाचे निराकरण होत असल्यामुळे; "तरति शोकमात्मवित्" [छां ७।१।३] इत्यादि श्रुतीवरून मोक्षफळ प्रतिबंधनिवृत्तिमात्र आत्मज्ञानाचें फळ दर्शीत असल्यामुळे, सख्यात्मेचा अभाव असतां क्रियेची अनुपपत्ति असल्यामुळे, प्रमाणजन्य हें, विधिक्रियेच्या कर्मत्वाचा प्रसंगाळा निषेध असल्यामुळे विषयीय मान उपास्ति क्रियेच्या विषयत्वाळा दूर निरस्तत्व असल्यामुळे नित्यसिद्ध चैतन्याळा विधिक्रियेचे अविषयत्व असलें तरी समारोपिताच्या निवर्तन मुखानें ब्रह्मस्वरूपतेच्या समर्पणावरून वाक्यविषयत्वाची उपपत्ति होत असल्यामुळे किंवा त्याळा विधिक्रियाकर्मत्व असतांही विधीच्या संबंधीनत्व असल्यामुळे, विधिच्छायावचनांचा संस्तावकत्वानें निर्वाह होत असल्यामुळे, संसारनिवृत्तीचें यथाज्ञान फळ हें दृष्टत्व असल्यामुळे, विधिनिरपेक्ष स्वतंत्रच ब्रह्म वेदान्तवाक्य समन्वयावरून शास्त्रप्रमाणक आहे असें सिद्ध झाळें.

२२।२०
२२।२२ र.पू. १९३।६

"एवंच सति" = असें असतांच - सांगितलेल्या रीतीनें ब्रह्म वेदान्त ब्रह्म असतांच 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति तद्विषयः पृथक् शास्त्रारंभः उपपद्यते - अथातो ब्रह्म जिज्ञासा असा ब्रह्मविषय पृथक् शास्त्रारंभ उपपन्न होतो - म्हणजे त्याची पृथक् शास्त्रकृति उपपन्न

॥ विवरण ॥

रीतीनें "क्रियेस आवृत्त करून" असें सिद्ध झालें" येथपर्यंत त्याचें समाप्त॥ "च" शब्द निश्चयार्थी आहे असें सांगतात - असें असतांच"

रंभ उपपद्यते । प्रसिपत्ति विधिपरत्वे हि 'अथाऽतो धर्मजिज्ञासा' इत्येवा-रब्धत्वात्पृथक् शास्त्रं नारभ्येत । आरभ्यमाणं चैवं नारभ्येत-'अथातः परिशिष्टधर्मजिज्ञासेति,' 'अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा'

" व्याख्यान "

होत. कारणधर्माहून निष्कृष्ण प्रमेयान्तर प्राप्त होतो. असा अर्थ. वेदान्तांना कार्यपरत्व असतां तर प्रमेयाच्या अभेदामुळे तो युक्त होत नाही. असे सांगतात – 'प्रसिपत्ति विधिपरत्वे हि' = वेदान्तांना उपासना विधिपरत्व असतांतर 'अथाऽतो धर्मजिज्ञासा' इत्येवारब्धत्वात् पृथक् शास्त्रं नारभ्येत = अथातो धर्मजिज्ञासा असा आरंभ केला असल्यामुळे, पृथक् शास्त्र आरंभ केले जाणार नाही. पण मानसधर्म (उपासने)च्या विचाराकरितां पृथक् आरंभ आहे! अशी शंका असतां सांगतात – 'आरभ्यमाणं च' जर आरंभ करावयाचे असतां 'एवमारभ्येत अथातः परिशिष्टधर्मजिज्ञासेति' = 'अथातः परिशिष्टधर्मजिज्ञासा' असे आरंभ केले असते. 'अथ' = बाह्य साधनधर्माच्या विचारानंतर, 'अतः' = बाह्य धर्मांना बुद्धि-द्वारा मानस उपासनाधर्मांचे हेतुत्व असल्यामुळे 'परिशिष्टः' = अवशेष राहिलेला 'धर्मजिज्ञासा' इति = मानस धर्म जिज्ञास्य आहे असे सूत्र असते. याविषयी दृष्टान्त सांगतात – 'अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा इतिवत्' = 'अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा' याप्रमाणे. तृतीयाध्यायांत श्रुत्यादिकांनी शेषशेषित्वाच्या निर्णयानंतर शेषीसह शेषाचा प्रयोग सं-

" विवरण "

'प्रमेय' = प्रतिपाद्य विषय, 'तो' = पृथक् शास्त्रारंभ. 'आरभ्यमाणं च' यातील 'च' शब्द जर अर्थी आहे. असे त्याचा अर्थ सांगतात – जर. 'तृतीयाध्यायांत' = पूर्वतंत्राच्या असा अर्थ. 'अथातः क्रत्वर्थ' यातील 'अथ' शब्दाच्या अर्थाला सांगतात – 'श्रुत्यादिकांनी' 'अतः' शब्दाच्या अर्थाला सांगतात – 'शेषीसह'

२३।१८

[जै०सू० १।१।१] इति पत्, ब्रह्मात्मैक्यावगतिस्त्वप्रतिज्ञातेति तदर्थो युक्तः शास्त्रारंभः — 'अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासा' इति। तस्मादहं ब्रह्मास्मीत्येतदवसाना एव सर्वे विधयः सर्वाणि चेतराणि प्रमाणानि। नह्यहेयानुपादेयाऽद्वैतात्मावगतौ निर्विषयाण्यप्रमातृकाणि च प्रमाणानि भवितुमर्हन्तीति।

किंवा पुरुषशेष कोणता? व्याख्यान

भवत असल्यामुळे 'क्रतुशेष कोणचा?' अशी जरी जिज्ञासा केली जाते त्याप्रमाणे असा अर्थ. 'असा आरंभ केला असता, परंतु आरंभ केला जात नाही म्हणून अनन्तर धर्माचे ज्ञान आरंभ आहे हे अयुक्त आहे' असा भाव. आमचे मतांत सूत्राचे आनुगुण्य = आनुकूल्य आहे असे सांगतात — 'ब्रह्मात्मैक्यावगतिस्त्वप्रतिज्ञाता' = जैमिनीकडून ब्रह्म आणि आत्म्याचे ऐक्यज्ञान तर अप्रतिज्ञात आहे' इति तदर्थो युक्तः शास्त्रारंभः. 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति' म्हणून ब्रह्मात्मैक्यज्ञान करिता 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' असा शास्त्रारंभ युक्त आहे. जैमिनीनी ब्रह्माचा विचार केला नाही म्हणून त्याची जिज्ञासा सांगणारे सूत्र युक्त आहे असा अर्थ. पण वेदान्ताचे तात्पर्य अद्वैत आहे तर द्वैतसापेक्ष विध्यादिकांची काय गति? अशी आशंका असता ज्ञान होऊन पूर्वीच त्यांचे प्रामाण्य आहे, मागाहून नाही असे सांगतात — 'तस्मात्' = म्हणून = ज्ञान व प्रमेय व प्रमातृ त्याचे व्यवहार असल्यामुळे असा अर्थ. 'अहं ब्रह्मास्मीत्येतदवसाना एव' "मी ब्रह्म आहे" या बोधापर्यंतच सर्वे विधयः सर्वाणि चेतराणि प्रमाणानि' सर्व विधि व सर्व इतर प्रमाणे आहेत. 'हि' = कारण 'अहेयानुपादेयाऽद्वैतात्मावगतौ' अत्याज्य व अग्राह्य अद्वैतात्म्याचे ज्ञान.

" विवरण "

"परंतु आरंभ केला जात नाही" = पण कर्मकांडाचा विचार केल्यामुळे ह्या मानसोपासनेचा केला जाणार नाही. असे म्हणणे असल्यामुळे हा दोष येत नाही कारण 'ब्रह्मजिज्ञासा' असा आरंभ असल्यामुळे उपासनेकरिता आरंभ.

२४।१

अपि चाहु:- गौणमिथ्यात्मनोऽसत्वे पुत्रदेहादि बाधनात्। सद्ब्रह्मात्मा।

॥ व्याख्यान ॥

असे असतां "निर्विषयाण्य प्रमात्मक नित्य प्रमाणानि" निर्विषयक व अप्रमात्मक अशा ठेकी प्रमाणे "न अपि लुनर्हन्तीति" असण्यास योग्य नाहीत - असे ब्रह्मकार्य बोधनाशि त्याच्या बोधाच्या पूर्वीच सर्व व्यवहार आहे. याविषयीं ब्रह्मवेत्त्यांच्या गाथेचे उदाहरण सांगतात - "अपि चाहु:" तसेंच सांगतात कीं - "सद्ब्रह्मात्मा इत्येवं बोध" सत् अबाधित ब्रह्म पूर्ण "आत्मा (विषयानादत्त इति) विषयांना ग्रहण करितो म्हणून सर्वसाक्षी मी आहे असा बोध झाला असतां

"पुत्रदेहादिबाधनात्" पुत्रदेहादिकांच्या सत्त्वाचा बाध झाला असतां, मायामात्रत्व निश्चय झाल्यामुळे "गौणमिथ्यात्मनोऽसत्वे" पुत्रदारादिक मी आहे अशा रीतीने जो त्यांच्या ठिकाणीं स्वतः च्या सुखदुःखादि भोगण्याच्या योगामुळे त्यांच्या विषयीं गौणात्माभिमानाचे, व "मी नर, कर्ता इत्यादि" अशा रीतीने देहादिकाविषयीं मिथ्याभिमानाचे सर्व व्यवहाराचे हेतु असल्याने त्यांच्या असत्य असतां

" विवरण "

नाहि असें सांगितले परंतु ज्ञानसाधनचितैकाग्र्याच्या प्रसंगाने त्याचाहि विचार केला आहे असें जाणावें. ॥

हेतु च्या वाक्याकरिता पूर्वी प्रथम श्लोकाच्या उत्तरार्धाचे व्याख्यान करितात. "सत्" प्रतीकाचे ग्रहण करून आत्मशब्दाच्या अर्थाचा सांगतात - "विषयांना" तात्पर्य सांगतात - "सर्व साक्षी" आत्मा तीन प्रकारचा आहे. १ गौणात्मा, २ मिथ्यात्मा व ३ मुख्यात्मा. पहिल्याला सांगतात - "पुत्रदारादि" पुत्रदारादिकांत आत्माभिमान गौण आहे. जसा स्वसुखदुःखांनी सुखदुःख होते तसा पुत्रदारादिकांतील हो त्यांनी होतो. म्हणून हा गौण आहे. मिथ्याभिमान नव्हे. कारण त्यांच्या भेदांना अनुभवाने सिद्धत्व आहे. दुसऱ्याला सांगतात - "मी नर" अशा रीतीने देहेंद्रियादिकांत अभेदाच्या अनुभवाने भेदज्ञानाचा अभाव असल्यामुळे उत्पन्न झालेला अभिमान गौण नाही. परंतु शुक्ती रजत इत्यादि प्रमाणे मिथ्या आहे. व तसें असतां देहेंद्रियादिकांत अहं असा मानिण्याने देहादि मिथ्यात्म्याचा नाश. मुख्य आत्म्याचा मि-

२७१२

हमित्येवं बोधे कार्यं कथं भवेत् ॥ अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्राक्प्रमातृत्वमात्मनः ।
२७१३
अन्विष्टः स्यात्प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः ॥ देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः । लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात् ॥ इति ।

असे चतुःसूत्रीभाष्य संपले.

" व्याख्यान "

"कार्यं" विधिनिषेधादि व्यवहार 'कथं भवेत्?' हेतूच्या अभावामुळे कसा होईल? कोणताही होणार नाही असा अर्थ. पण अहंच्या अर्थ असा प्रमातृत्व प्रमातृत्वाच्या असंभव असल्यामुळे, मोक्ष-लाभ आहे? असा बोधच बाधित होतो? अशी आशंका असता प्रमातृत्वाचे अज्ञानविरहित अंतःकरणाच्या तादात्म्याने कल्पित असल्यामुळे शुद्ध आत्म्याशी एकत्वाचा बाध होत नाही असे सांगतात - 'अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्राक्प्रमातृत्वमात्मनः' - "य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युः ... सोऽन्वेष्टव्यः" [छां. ८।७।१] अशा श्रुतिवरून ज्ञातव्य परमात्म्याच्या विज्ञानाच्या पूर्वीच अज्ञानामुळे चैतन्य वस्तु आत्म्याला प्रमातृत्व आहे. 'अन्विष्टः स्यात्प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः' = व प्रमाताच अन्विष्ट = ज्ञात झाला असता पापराग द्वेषादिकांनी विवर्जित परमात्मा होतो असा अर्थ. पण प्रमातृत्वाला कल्पितत्व असतां त्याच्या आश्रयाने असलेल्या प्रमाणांना प्रामाण्य कसे? त्यावर सांगतात - 'देहात्मप्रत्ययो यद्वत्' ज्याप्रमाणे देहात्मप्रत्यय भ्रम असतांही "प्रमाणत्वेन कल्पितः" व्यवहाराच्या अंगत्वाने वैदिकांकडून प्रमाणत्वाने स्वीकारला जातो. 'तद्वदेव तु इदं लौकिकं आत्मनिश्चयात् प्रमाणम्' त्याप्रमाणेच हें प्रत्यक्षादिक आत्मबोध होई पर्यंत व्यवहारकाळी बाधाचा अभाव अ-

---

" विवरण "

स्पष्ट करण्याकरिता दुसऱ्या श्लोकाचा अवतारिका करितात - 'पण अहंत्वा' श्लोकातील 'अन्वेष्टव्य' पदाचे व्याख्यान करितात - 'ज्ञातव्य' 'अन्विष्ट' पदाचे व्याख्यान करितात - 'ज्ञात झाला' पण ज्ञानानंतर जसे चक्षुरादिकांना अप्रामाण्य आहे, तसे

॥ व्याख्यान ॥

असल्यामुळे व्यावहारिक प्रामाण्याला इष्ट आहे. वेदान्तांना तर कालत्रयी बाधित न होणाऱ्या ब्रह्मवस्तूचा बोधक असल्यामुळे तत्वाला जाणविणारे प्रामाण्य आहे असा 'तु' शब्दाचा अर्थ. प्रमाणत्वाला कल्पितत्व असले तरी विषयाच्या अबाधामुळे वेदान्तांना प्रामाण्य आहे असा भाव.

'एवं च सति अथातो' इत्यादि भाष्याचा हा सारांश — असे असता वक्ष्यमाण रीतिप्रमाणे वेदान्तांना धर्मसूत्रांच्या समन्वयापासून उत्पन्न झालेल्या विज्ञानाहून अतिशयाने (=पृथक्त्वाने) प्रवर्तकाचा अभाव असल्यामुळे ब्रह्मज्ञानविषयक पृथक् शास्त्रारंभ उप-

॥ विवरण ॥

वेदान्तांनाही अप्रामाण्य येईल (त्यामुळे त्यांच्या बाधकाही अप्रामाण्य येईल) त्यावर सांगतात — 'वेदान्तांना तर' ज्ञानाच्या अनंतर वेदान्तांना मिथ्यात्व असतांही अबाध्य वस्तुबोधकत्वामुळे अप्रामाण्य नाही - मग प्रामाण्य आहे? असेही म्हणतां येणार नाही कारण अद्वैत ज्ञानाला शब्दतत्वाच्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या प्रमेयाचा असत्व असल्यामुळे प्रमाकरणत्वरूप प्रामाण्याचा अभाव आहे. त्यामुळे ज्ञानानंतर वेदान्तांना (प्रमेय दृष्टीने) अप्रामाण्य नाही व (प्रमाण दृष्टीने) प्रामाण्यही नाही असे रहस्य आहे.

२८५।३
पुनः हे विधिनिरपेक्ष भूतवस्तूचे प्रतिपादन असतां शास्त्रारंभाची वेदान्ताची सिद्धि होते असे सांगतात — 'असे असतांच' पण प्रवर्तक विशेषण पृथक् शास्त्रारंभाला निमित्त आहे? त्यावर नाही असे सांगतात —

॥ विवरणव्याख्यान ॥

८८३।९
'एवं च सति' या भाष्यातील 'च' शब्दाने दुसऱ्या हेतूच्या परतेने व्याख्यान करितात 'पुनः हे विधिनिरपेक्ष' वेदान्तांना विधीनिरपेक्षत्व असतां ही भिन्न शास्त्रारंभ सिद्ध होतो? अशी गुरुशिष्यसंवादशंका येते — 'पण प्रवर्तक' धर्माच्यापासून भिन्न प्रवर्तक, 'प्रवर्तकविशेष' शब्दाचा अर्थ आहे? किंवा केवळ मानससमाधिपरीअसा विकल्प करून पहिल्याचा निरास करितात - 'त्यावर नाही असे सांगतात अन्यथा' इत्यादि संबंधाने विवरण करितात —

॥ व्याख्यान ॥

पन्नहोतो. अन्यथा येथेंही बोध करण्याहून अतिरेकाने प्रवर्तकत्वही असेल तर 'अथातो धर्म-जिज्ञासा' असा आरंभ केला असल्यामुळे पृथक् आरंभ केला नसता. पण असें हें (मानस) साधनत्वामुळे धर्म जिज्ञासेहून हें परिशेषित आहे; तथापि प्रवर्तक विशेषाच्या जिज्ञासेमुळे 'अथातः परिशिष्ट धर्म जिज्ञासा' अशी प्रतिज्ञा होईल. (परंतु तशी नाही म्हणून भिन्न प्रतिज्ञेमुळे विधिनिरपेक्ष भूतवस्तूचे प्रतिपादन सिद्ध होते असा भाव.) १००।१ म्हणून असें असतां ब्रह्मज्ञानाच्या पूर्वीच विधिविधेय व प्रमाणप्रमेय व्यवहार आहे; अनंतर तर प्रमातृत्वाचा व विधिविषयाचा

॥ विवरण ॥

'अन्यथा'- पण येथें अन्वय भेदक आहे; शरीरेन्द्रियांनी सिद्ध होणारे विधिभेद कर्मकांडांत निरूपित आहेत. येथें तर केवळ मानससाध्य विधि निरूपण केल्या जातो? असें सांगतो- 'पण असें हें' इत्यादि करितात- 'तथापि प्रवर्तक विशेषाच्या' अधिकरणाच्या अर्थाचा उपसंहार करितात- 'म्हणून असें असतां' (वेदान्तवाक्य समन्वयावरून विधिनिरपेक्ष सिद्ध ब्रह्म शास्त्रप्रमाणक असतां असा अर्थ.) २८५।८ ब्रह्मात्मत्वाच्या (अपरोक्ष ज्ञानाहून) २८५।९ उत्तरकाळी अंतःकरणाच्या तादात्म्यामुळे प्राप्त झालेल्या प्रमातृत्वाचा बाध होत असल्यामुळे प्रमेयाच्या संबंधाची असिद्धि होते म्हणून 'प्रमाता प्रमाण प्रमेय, कर्ता कर्म कार्य, भोक्ता भोग्य भोग, लक्षण व्यवहार निवृत्तच होतो असा अर्थ.

२८५।१२
पण भेदाभेदस्वरूपत्वामुळे अद्वैत दर्शनाने द्वैत दर्शनाचा बाध होत नाही? मग भेदाभेद स्वरूपत्वामुळे

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'पण येथें अन्वय' पण ब्रह्मज्ञानाच्या उत्तरकाळीं सुद्धा लौकिक व वैदिक व्यवहार दिसत असल्यामुळे 'ज्ञानाच्या पूर्वीच' असें असें म्हटलें? अशी शंका असतां सांगतात- 'ब्रह्मात्मत्वाच्या'

८३।१६
अद्वैतबोधाच्या उत्तरकाळीं द्वैत बोधाची निवृत्ति होते असें सांगितलें त्यावर आक्षेप घेतात- 'पण भेदाभेद' भाविप्रसंगामुळे हें युक्त नाही असें सांगतात- 'मग भेदाभेद स्वरूपत्वामुळे' घटाचा भाव व अभावाप्रमाणे भेदाभेदही नाही.

॥ विवरण ॥

द्वैतभाव व सुखदुःखादिक हे बाधित होणार नाहीत. भेदाभेद असा हे स्ववचनांत विरोध आहे. व सर्वसां-
कर्यामुळे पुरुषार्थ व सिद्धान्तांच्या नियमाचा अभावही आहे. पण अद्वैत असतां तुमच्या मतांत हे सर्व सांकर्य समान
आहे? नाही. कारण प्रपंचाला दर्शनाच्या अनुसारानें भेदानें व्यवस्थितत्व आहे. व ब्रह्माला च अद्वितीयत्व आहे. पण भि-
न्नाभिन्नवस्तु प्रत्यक्षानें दिसते? तें प्रत्यक्ष कोणतें? 'खण्ड गौः' = खंड गाय असें तर भिन्नाभिन्नविषयक प्रत्यक्ष
२८३।१८
नाही. कारण तसा प्रतिभासाचा अभाव आहे. पण इतरेतराच्या स्वरूपानें च त्यांच्यांत अभेद भासतो? मग इतरे-
तराच्या अस्वरूपानें भेद ही असेल. पण रूपभेदानें भेद भासतो?

॥ विवरण व्याख्यान ॥

विरुद्धत्व असल्यामुळे त्यांच्या एकत्र समावेश नाही असें सांगतात – 'भेदाभेद असा हे' तुमच्या अतिप्रसंगाला सांगतात – 'व
सर्वसांकर्यामुळे' पण ब्रह्मातिरिक्त वस्तूच्या अभावामुळे तुमच्या मतांत ही सांकर्य येते? अशी शंका घेतात – 'पण अद्वैत' प्रातिभासिक
= काल्पनिक भेदाच्या भावामुळे आमच्या मतांत सांकर्य नाही असें सांगतात – 'नाही कारण प्रपंचाला' मग अद्वैतवचन नाही?
त्यावर सांगतात – 'व ब्रह्माला च' अद्वैत तात्त्विक असून द्वैत तर समारोपित आहे म्हणून विरोध नाही असा अर्थ. पण भेदा
भेदाचा प्रत्यक्ष अनुभव असल्यामुळे व ज्ञानाला स्वतः प्रामाण्य असल्यामुळे तत्त्वतः भेदाभेद आहे? अशी आशंका
घेतो – 'पण भिन्नाभिन्न वस्तु' मग प्रत्यक्षाचें च विवेचन करतो असें सांगतात – 'तें प्रत्यक्ष कोणतें?' काय 'खंड [1]
गाय' या एका प्रत्ययावरून त्या प्रत्यक्षाची सिद्धि होते? किंवा 'खंड गाय मुंड गाय' या दोन प्रत्ययांपासून [2]? किंवा खंड [3]
गाय मुंड गाय, तीच ही गाय' या ज्ञानत्रयानें? असा विकल्प करून पहिल्याच्या निरास करतात – 'खंड गाय' पण खु-
र्[illegible] [illegible] त्यांच्यांत भेदाच्या प्रसिद्धि प्रमाणें अभेद ही प्रसिद्ध आहे? अशी शंका घेतो – 'पण इतरेतराच्या' फ़
अभेदाला इतरेतरात्मत्व असतां भेदाला इतरेतराचें अनात्मत्व स्वरूप पाहिजे. परंतु विरोधामुळे ते युक्त नाही. असें अभि-
संधान ठेवून सांगतात – 'मग इतरेतराच्या' पण इतरेतरात्मत्वानें अभिन्नता व अनुस्यूत [illegible] रूपभेदानें भि-
न्नता आहे म्हणून विरोध नाही? असा आशयानें शंका घेतो – 'पण रूपभेदानें' पण भेदाभेदांना परस्पर प्रतिस्पर्धित्वानें

फ़ 'च' काराचा 'भासतो' याच्याशी संबंध.

फ्र 'च' कारान्त 'भासतो' याच्याशी संबंध.

॥ किरण ॥

देहात्मभाव व सुखदुःखादिकही वाधित होणार नाहीत. भेदाभेद असा हा स्ववचनांत विरोध आहे; व सर्वसां- कर्यामुळे पूर्वपक्ष व सिद्धान्तांच्या नियमाचा अभावही आहे. पण अद्वैत असतां तुमच्या पक्षांत हे सर्व सांकर्य समान आहे? नाही. कारण प्रपंचाला दर्शनाच्या अनुसारानें भेदानें व्यवस्थितत्व आहे. व ब्रह्मालाच अद्वितीयत्व आहे. पण भि- न्नाभिन्न वस्तु प्रत्यक्षानें दिसते? तें प्रत्यक्ष कोणतें? 'खंड गौः' = खंड गाय असें तर भिन्नाभिन्न विषयक प्रत्यक्ष नाही. कारण तसा प्रतिभास होत नाही.
२८५।१८
कारण तसा प्रतिभासाचा अभाव आहे. पण इतरेतराच्या स्वरूपानेंच त्यांच्यांत अभेद भासतो? मग इतरे- तराच्या अभावरूपानें भेदही भासेल. पण रूपभेदानें भेद भासतो? ———

॥ विवरण व्याख्यान ॥

विरुद्धत्व असल्यामुळे त्यांचा एकत्र समावेश नाही असें सांगतात– 'भेदाभेद असा हा' दुसऱ्या अतिप्रसंगाला सांगतात – 'व सर्वसांकर्यामुळे' पण ब्रह्मातिरिक्त वस्तूच्या अभावामुळे तुमच्या मतांतही सांकर्य येतें? अशी शंका घेतात- 'पण अद्वैत' प्रातिभासिक = काल्पनिक भेदाच्या भावामुळे आमच्या मतांत सांकर्य नाही असें सांगतात– 'नाही कारण प्रपंचाला' मग अद्वैतवचन नाही? त्यावर सांगतात – 'व ब्रह्मलाच' अद्वैत तात्त्विक असून द्वैत तर समारोपित आहे म्हणून विरोध नाही असा अर्थ. पण भेदा- भेदाला प्रत्यक्ष अनुभव प्रमाण असल्यामुळे व ज्ञानाला स्वतः प्रामाण्य असल्यामुळे तत्त्वतःच भेदाभेद आहे? अशी आशंका घेतो- 'पण भिन्नाभिन्न वस्तु' मग प्रत्यक्षाचेंच विवेचन करतो असें सांगतात– 'तें प्रत्यक्ष कोणतें? काय 'खंड[1] गाय' याला प्रत्यक्षावरून त्या प्रत्यक्षाची सिद्धि होते? किंवा 'खंड गाय मुंड गाय'[2] या दोन प्रत्ययापासून? किंवा खंड[3] गाय मुंड गाय, तीच ही गाय' या ज्ञानत्रयानें? असा विकल्प करून पहिल्याचें निरसन करितात– 'खंडगाय' पण अनु- वृत्त व्यावृत्त भासानें त्यांच्यांत भेदाच्या प्रसिद्धीप्रमाणें अभेदही प्रसिद्ध आहे? अशी शंका घेतो- 'पण इतरेतराच्या'फ्र अभेदाला इतरेतरात्मत्व असतां भेदाला इतरेतराचें अनात्मत्व म्हटलें पाहिजे. परंतु विरोधामुळे तसें म्हणता नाही. असें अभि- संधानें ठेवून सांगतात– 'मग इतरेतराच्या' पण इतरेतरात्मत्वानें अभिन्नता व अनुवृत्त व्यावृत्त लक्षणरूपभेदानें भि- न्नता आहे म्हणून विरोध नाही? असा आशयानें शंका घेतो– 'पण रूपभेदानें' पण भेदाभेदांना परस्पर प्रतिस्पर्धित्वानें

॥ विवरण ॥

मग रूपैक्यामुळे अभेदही स्पष्ट पाहिजे. पण इतरेतरात्मत्वामुळे अभेद आहे व स्वरूपभेदामुळे भेद आहे? (मग) इतरे-
तरात्मत्व अभेद आहे असे कोठे इष्ट आहे? 'एकघर आहे' येथे तसे दिसत नाही म्हणून 'खंडगाय' येथे भेदा-
भेदावभास नाही. हे असो. पण 'खंडगाय, मुंडगाय' अशा दोन प्रत्ययावरून भेदाभेदावभास आहे? नाही
कारण दोन ज्ञानांना मिळून प्रमापकत्वाचा अभाव असल्यामुळे प्रत्यभिज्ञेवाचून त्याच्या उभयाशी संबंधाची
असिद्धि आहे. मग 'खंडगाय, मुंडगाय, तीच ही गाय' या प्रत्ययत्रयाने सामर्थ्यावरून भेदाभेदाची सिद्धि होते?
प्रत्यक्षतरपराहत आहे. कारण 'खंड, गाय, व त्या दोघांचे आलंबन पिंड या तीन प्रत्यक्षांत अवभासन आहे. व सामा-
नाधिकरण्याने त्या दोघांचे आलंबन असा पिंड आलंबन आहे. उभयोपसिद्धि ही सामान्यकोटीत प्रमाण नाही. कारण

॥ विवरण व्याख्यान ॥

भावत्व ८८।११

भावत्व व अभावत्वाप्रमाणे स्वरूपाने भेदत्व वस्तूच्या विपरीत रूपैक्यामुळे अभेदत्व लक्षणे पाहिजे व तसे असता दु-
रग्रह्याची सिद्धि होत नाही असे सांगतात- 'मग रूपैक्यामुळे' रूपभेद व ऐक्य अविरोधाने असल्यामुळे असे नाही असे
सांगतात- 'पण इतरेतरात्मत्वामुळे' उत्तरेतरात्मत्व कोठे उपलब्ध नसल्यामुळे असे नाही असे सांगतात- 'इतरेतरा-
त्मत्व' 'घटपट' येथे तरभेद प्रसिद्ध आहे 'एकघर' येथे अभेद भासतो इतरेतरात्मत्व नाही असे सांगतात-
'एकघर' दुसऱ्या कल्पाचे उत्थापन करितात- 'हे असो पण' एकाश्रयी दोन ज्ञानाच्या स्थितीची अनुपपत्ति असल्यामुळे हे
योग्य नाही असे सांगतात- 'नाही कारण दोन' मग तो ही देवदत्त इत्यादिकांत ऐक्य कळते? अशी आशंका असता त-
र असे ज्ञान द्वय ऐक्य ग्राही इष्ट नाहीत. परंतु एक प्रत्यभिज्ञारूप इष्ट आहे अशा अभिप्रायाने सांगतात- 'प्रत्य-
भिज्ञेवाचून' प्रत्ययत्रय भेदाभेदाला साधक आहे या तिसऱ्या पक्षाचे उत्थापन करितात- 'मग प्रत्ययत्रयाने' 'सामर्थ्या-
वरून' निरालंबनत्वाच्या अनुपपत्तिमुळे असा अर्थ. काय प्रत्ययत्रय[1] साक्षात् भेदाभेदाचे साधक आहे? किंवा अनुपपत्तीने[2]
सहकृत? पहिला[1] पक्ष नाही असे सांगतात- 'प्रत्यक्षतर' त्याविषयी हेतु सांगतात- 'कारण खंड' पण सामानाधिकरण्य
त्याला ग्राही आहे? त्यावर सांगतात- 'व सामानाधिकरण्याने' दुसऱ्या[2] पक्षाचा निरास करितात- 'उभयोपसिद्धि' अशा रीतीने

॥ विवरण ॥

-ह्रस्व अकार, दीर्घ अकार व प्लुत हा अकार या प्रत्ययत्रयाने हे भेदाभेदाची सिद्धि होत नाही कारण त्याला (-ह्रस्व दीर्घ प्रत्यभिज्ञात्व्याला) भ्रान्ति मानत्व मानावे आहे. म्हणून भिन्नाभिन्न वस्तु नाही. आत्म्यांत भेदही प्रमाणाने जाणणे शक्य नाही कारण 'विवादविषयाला प्राप्त झालेल्या स्थावर जंगम शरीर व्यक्ति, प्रतिवादिंचे शरीर व्यक्तीच्या आत्म्यांनी युक्त आहेत, त्यांचा शरीर व्यक्तित्व असल्यामुळे प्रतिवादीच्या शरीर व्यक्ति प्रमाणे' असे एकात्मत्वाचे अनुमान जसे पण एकेकाळी जननमरणादि विरुद्ध धर्माश्रयत्वामुळे अग्नि उदका प्रमाणे धर्मिभेदाचे अनुमान होते? असें असे करता नाही कारण । शरीरातच येतील विरुद्ध धर्म अधिकरणत्वामुळे मोहाला असिद्धत्व आहे. पण प्रति- शरीरात सुख दुःखादिकांच्या अनुभव अननुभव अनुसंधान अननुसंधानांनी दृष्ट्यांच्या भेदाने आत्मभेद कल्पिला जातो? असें असे करता नाही कारण शरीरभेद असतां एकाही आत्म्याला जन्मान्तरीचे या अननुसंधानादि दिसते व एकत्व असतांही प्रतिबिंबांच्या भेदांत अनेककर दिसत नाही. ~~[illegible]~~

॥ विवरणव्याख्यान ॥

८८५।२

सर्व भिन्नाभिन्न आहे. अशा मताच्या निरास करून आत्म एकच आहे या वैशेषिकादि मताचा निरास करितात— 'आत्मा हा तन्मेदही' काय प्रत्यक्षाने आत्म्यांत भेद ग्रहण केला जातो? किंवा अनुमानाने? अथवा अनुपपत्तीने? पहिला पक्ष नाही कारण आत्म्याला प्रत्यक्षाच्या अविषयत्वाने त्याच्यातील भेदाला देखील त्याचे अविषयत्व आहे असा अर्थ. सांगितले त्याला [प्रतील] तर्काला विपर्यय:- (अभेद) एवढ्या साधित्व नाही? या शंकेच्या निरास करण्याकरिता अभेदाविषयीं प्रमाणाला सांगतात- 'विवाद विषयाला' भागांत सिद्धसाध्यत्वाच्या निरासाकरितां 'विवाद' हे विशेषण आहे. आत्मत्वाने सिद्धसाध्यत्वाच्या निरासाकरितां प्रतिवादी हे विशेषण आहे 'शरीरव्यक्तित्व असल्यामुळे' -शरीरविशेषत्व असल्यामुळे असा अर्थ. म्हणून याने जीवच्छरीरत्व असल्यामुळे असें सांगितले. दुसऱ्या अनुमान पक्षाचे उत्थापन करितात- 'पण एकेकाळी' आत्म्याचे जन्मादि रहितत्व श्रुत्यादिकांनी सिद्ध असल्यामुळे व आत्मज्ञान जन्मादिकाला तर गमान्तरत्व असल्यामुळे व्याधिकरणाला आसिद्धत्व आहे असें सांगतात- 'नाहि कारण शरीर' औपाधिक भेदामुळे व्यवस्था आहे या विषयीं दुसरा दृष्टान्त सांगतात- 'एकत्व असतांही'

॥ विवरण ॥

जीवब्रह्मभेद हा प्रत्यक्षानें सिद्ध नाही. विरुद्धधर्माश्रयत्वामुळे भेदाचें अनुमान असतां त्यांत श्रुतिविरोध (हेत्वा-)
अनैकान्तिकत्व (= सव्यभिचारित्व) आहे. पण नियन्तृ नियम्य, ईशितृ ईशितव्य, द्रष्टृ दृश्य, इत्यादिकांचा
भेद विरुद्धत्व असल्यामुळे जीवब्रह्मांत भेद आहे? असें असेल तर नाही. कारण "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" [बृ. ३
।७।२३] इत्यादि श्रुतींनीच भेदाचा प्रतिषेध असतां विरुद्धत्वावरून भेद प्रतिपादन (करणें) चा अयोग आहे. अनुरूप
प्रमाणत्वामुळे ही भेदाभेद कल्पनेचा अयोग आहे. पण "द्वा सुपर्णा" [मुं. ३।१।१] असें द्वित्व संबंधें श्रवण
होतें? असें असेल तर नाही. कारण "स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः" [तै. २।८] असें एकत्व संबंधेंच
श्रवण आहे. म्हणून भ्रान्तीनें सिद्ध द्वित्वाच्या अनुवादानें एकत्व सांगितलें असल्यामुळे नानात्वविषयी प्रमाणाचा अ-
भाव आहे. प्रत्यक्षानें भेदाचें ग्रहण असतां भेदाचा धर्मिप्रतियोगित्वव्यवस्थापकत्व असल्यामुळे अन्योन्याश्रय ~~...~~

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अशा रीतीनें आत्म्यांच्या इतरेतर भेदाचा निरास करून आत्मा व ब्रह्म यांच्या भेदाचा निरास करितात- 'जीवब्रह्मभेद हा' त्यांना
प्रत्यक्षाचें अविषयत्व असल्यामुळे, त्यांच्यातील भेद ही प्रत्यक्ष नाही असें जाणावें. जर जीव व ब्रह्म भिन्न आहेत त्यांना
विरुद्धधर्मांचें अधिकरणत्व असल्यामुळे अग्निहिमप्रमाणें असें अनुमान करतां? काय काल्पनिक[1] धर्माश्रयत्व
हेतु आहे? किंवा वास्तवधर्माधिकरणत्व[2]? पहिला[1] पक्ष नाही असें सांगतात- 'विरुद्धधर्माश्रयत्वामुळे'. दुसऱ्या[2] पक्षा-
चें उत्थापन करितात- 'पण नियन्तृ' या ~~अनु~~ अनुमानाला श्रुतीचा विरोध आहे असें सांगतात- 'नाही कारण'
'नान्योऽतोऽस्ति', दोन्ही (अनुमान व श्रुति) प्रमाणांवर अनुग्रहाकरितां प्रत्यक्ष व ब्रह्मांत भेदाभेद मानले पाहिजे तो
असें म्हणणें योग्य नाही. असें सांगतात- 'अनुरूपप्रमाणत्वामुळे'. पण भेद ही श्रौत आहे? अशी शंका घेतात-
'पण द्वा सुपर्णा' फक्त अभेदवचनांचा विरोध असता त्यांच्याहून विपरीत भेदवचन अन्यथा नेले पाहिजे असें सां-
गतात- 'नाही कारण सत्य' या कारणामुळे त्याला (द्वित्ववचनाला) भेदांत प्रामाण्य नाही असें सांगतात 'म्हणून श्रुतीनें'.
अज्ञातार्थज्ञापन करणारें प्रमाण आहे. भेद तर ~~...~~ आहे. म्हणून त्यांत अनुवादाचें प्रामाण्य नाही असा अर्थ. भ्रान्तिसिद्धत्वाचें प्रतिपादन
करितात- 'प्रत्यक्षानें'.

॥ व्याख्यान ॥

अभाव असल्यामुळे प्रमाणादि व्यवहाराचा सम्भव नाही — असा.

१००।२   २००।३

हे श्लोकांत प्रसिद्ध आहे असें सांगतात — "अपि चाहुः" — पूर्वोक्त न्यायाला संक्षेपानें

२७।१

त्यांच्या श्लोकांनी संगृहीत करितात — 'गौणमिथ्यात्मनो' (गौणमिथ्यात्मनोऽसत्त्वे पुत्रदेहादि

बाधनात् । सद्ब्रह्मात्माहमित्येवं बोधे कार्यं कथं भवेत् ॥) = असत्त्वानें संबंधामुळे पुत्र दारादिकांत

गौण अहमभिमान आहे. म्हणून तो गौण आत्मा आहे. देहापासून आरंभ करून अहंकारापर्यंत इद —

॥ विवरण ॥

साक्षात् असल्यामुळे इतरांना बाधिता येत नाही म्हणून भेदाभेद नाहीत. म्हणून अद्वैत दर्शनानें द्वैतदर्शनाचा बाध

होतो. प्रत्यक्षादि प्रमाणाही आत्मज्ञानानें बाध दिसत असल्यामुळे व फलवचनांना वर्तमानकालिक फलकथनाच्या द्वि-

धानें योग्यानुपलब्धीच्या विरोध असल्यामुळे दृष्ट द्वारानें वर्णिल्या जातीय मोक्ष आहे. असा याचा 'हा सारांश' याच्या गौण

२८४।१२२

श्लोकत्रयाच्या उदाहरणाचे तात्पर्य सांगतात — 'हेत्वलाभवत्वात्' श्लोकत्रयाच्या त्यापैकी

२८४।१२३

कां सांगतात — 'पूर्वोक्तन्याय' पहिल्या श्लोकाचे व्याख्यान करितात — 'असत्त्वानें' दुसऱ्या श्लोकाच्या तात्पर्य-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

भेदाच्या समारोपितत्वामुळे ही तत्त्वतः भेदाभेद नाहीत असें सांगतात — 'म्हणून भेदाभेद' भेदाच्या कल्पितपणाच्या

समर्थनाच्या फलाला सांगतात — 'म्हणून अद्वैत दर्शनानें' पण उपजीव्य (= कारण) रूप द्वैतदर्शनाच्या उपजीवक =

(कार्यरूप, पुढे वासनाच्या दर अवलंबून असलेल्या त्याच्या) आत्मज्ञानानें बाध कसा? अशी आशंका असता दृष्टान्ताला सांगतात —

'प्रत्यक्षप्रमाणाच्या' पण "हिरण्मयादमृतत्वं भजन्ते" (श्वेता० ८-६।३१) इत्यादि श्रुति फलावरून कर्मांच्या मोक्षहेतुत्वा

शंकेच्या निरास करितात — 'व फलवचनांना' 'दृष्ट द्वारानें' — ज्ञानानें अज्ञानकृत कार्याच्या निवृत्ति रूप आहे. त्या

द्वारानें असामर्थ्य ॥   ४८६।१०   बहुज्ञानानंतर कालांत प्रमातृत्वादिक कां असणार नाही? अशी आशंका असतां अंतःकरणाच्या एकदा झालेल्या

त्या निवेदनानें तर प्रमातृत्व आहे तो (अध्यास) असतां त्याचें राहील अन्यथा नाही. असें अभिसंधान करून सांगतात — 'दुसऱ्या श्लो-

॥ व्याख्यान ॥

मेधापर्यंत (अंतःकरणापर्यंत) अहं अभिमान मिथ्या आहे. कारण अन्तरात्म्यांत आत्माभिमान आहे म्हणून तो मिथ्यात्म होय. त्यांतील आत्म्यांचे मुख्य परमार्थ ब्रह्मात्मत्वाच्या ज्ञानाने त्यांच्या आधार अशा पुत्रादिकांचा बाध झाला असल्यामुळे असत्य असतां त्या पुत्र(देहा)दिकांच्या निमित्ताने असलेले शास्त्रीय नियोज्यत्व व शरीर भोक्तृत्व — निमित्ताच्या अभावामुळे — कोणत्याही रीतीने उत्पन्न होणार नाही असा अर्थ. त्याचकाळी दृष्टकरीत सांगतात — 'अन्वेष्टव्यः' ("अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्राक् प्रमातृत्वमात्मनः। अन्विष्टः स्यात्प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः॥ २॥) "सोऽन्वेष्टव्यः" इत्यादि [ध्यानाज्ञान] उपक्रमाने उपदेशिलेला निरस्त अशेष संसार रूप ब्रह्मात्मभावाच्या ज्ञानाच्या पूर्वीच्या प्रमातृत्वाभिमान असतो. प्रत्यक् चैतन्याचे जेव्हा पुनः ते रूप विस्मृत सुवर्ण प्रमाणे प्राप्त होते, तर्व्हा तोच प्रमातृत्वाने अभिमत निरस्त संसारदोष असा संपन्न होतो. मग त्याचा कर्तृत्व भोक्तृत्व कोठून असणार. पण जरका अनुकूलत्व प्रमुख प्रमातृत्वादि व्यवहार कल्पित आहे तर सांप्रत याचा प्रामाण्य कसे? अशी शंका असतां सांगतात — 'देहात्म' ("देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः। लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात्॥ ३॥) जसा भिन्नजातीय देहांत त्याच्याहून अतिरिक्त असलेल्या अहंकर्त्याचा (जीवाचा) अहं आत्माभिमान संबंध कल्पित असला तरी स्वतःच्या निबंधनाने असलेल्या अशा लोकमात्र व्यवहारांत ज्याप्रमाणे तो ज्ञान हेतु.

सांप्रत याला।

थोडा सांगतात — 'त्याचकाळ दृष्टकरित' तिसऱ्या श्लोकाचे व्याख्यान करितात — 'प्रमाण्यकसे' 'स्वतःच्या'; कल्पित संबंधाच्या. अद्वितीय निरतिशयानंद चैतन्यैकतान सर्वज्ञ सर्वेश्वर सर्वशक्ति निरवयव, स्वच्छ, असंग, प्रत्यग्भूत,

॥ व्याख्यान ॥

असतो. तसा हा (प्रमातृत्वादिव्यवहार) कल्पित असला तरी अलौकिक आत्मस्वरूपाच्या प्रति-पत्तीच्या पूर्वी निश्चित प्रत्ययाला उत्पन्न करीत असल्यामुळे व बाधाची उपलब्धि होत नस-ल्यामुळे (त्या) प्रत्ययाचे पर्यंत प्रमाण आहे — असें

॥ असें व्याख्यानातील नवमवर्णक व चतुर्थ सूत्र समाप्त झाले

ब्रह्मसूत्र चतुःसूत्री भाष्य व्याख्यान समाप्त झाले. ॥

॥ विवरण ॥

भूत ब्रह्मात्म्यात अपरोक्षानुभवाच्या पूर्वी देहात्मप्रत्यय प्रमाण सर्व व्यवहार दर्शनाच्या अनुसार उपपन्न होतो.
(प्रत्यगात्मा)
नंतर अपरोक्ष अवभासमान झाला असतां प्रमातृत्वादिकांच्या बाधामुळे सर्व व्यवहार निवृत्त होतो असा श्लोकाचा अर्थ.

॥ असें चतुःसूत्री भाष्य व्याख्यानाच्या विवरणातील नवमवर्णक समाप्त झाले ॥

॥

विवरण व्याख्यान

कोणी पण ज्ञान असतांही प्रमातृत्वादि दिसते. अशी आशंका असतां तात्पर्याला सांगतात — 'अद्वितीय' शब्द

शास्त्रांत्या व्यवस्थेच्या सिद्धी करितां सोपाधिक व निरुपाधिक रूपाची येथ अनुवाद केला आहे असें जाणावे.

॥ असें ब्रह्मसूत्र चतुःसूत्री भाष्य व्याख्यानाच्या विवरणाच्या विवरण व्याख्यानातील नवमवर्णक समाप्त झाले ॥

॥ असा हा (ब्रह्मसूत्र चतुःसूत्री भाष्य व्याख्यान सविवरण व त्याच्या व्याख्याना सह) ग्रंथ समाप्त झाला ॥

(फाल्गुन शुद्ध २ सोम शुक्रवार शके १८[illegible])

॥ परमेश्वरार्पणमस्तु ॥

ग्रंथकर्ता - ब्रह्म व त्यांच्या अनुग्रहाची आकांक्षा करणारा - नीलकंठ धुंडीराज धर्माधिकारी शर्मा

मुक्ताफळ क्षेत्रवासी.

लेखक = श्रीसद्गुरुसेवक - वासुदेव नीलकंठ धर्माधिकारी.

नमर्पकावबुद्दि - नर्स नर्सजो अभाव तो ज्ञान चा निवर आहे
अशीबुद्धिज्ञान अपूर्वकाशी ब्रह्मज्ञानिधायित

मुकुंदराव व लक्ष्मनराव व रामराव ब्राह्मणसा: मुकाम . मुद्दाअलैहीम.

दावा २०७) मुकदमा

हालात इस मुकदमे के यह है कि मुद्दई मुसम्मात तानवडाया
शायर साकिन मुकाम की नालिश मुद्दाअलैहुम मुसम्मियान
मुकुंदराव - लक्ष्मनराव - रामराव पर है - मुद्दालेह नंबर १
रहनेवाला खास मुकाम का है - और मुद्दाअलैहुम नंबर
२ व ३ मुद्दालेह नंबर १ के साले हैं - मुद्दालेह
नंबर २ आरनगां तहसील हुशंगाबाद का है - व
मुद्दालेह नंबर ३ मास्टर स्कूल हरदे का है - मुदई
उपर नालिश है कि ऋपये सन १८९८ ई० को

Compared by
Court-fee, realized Rupees

Clerk of Court.

[OrderDescription]
,CREATED=30.09.19 12:15
,TRANSFERRED=2019/09/30 at 12:33:02
,PAGES=54
,TYPE=STD
,NAME=S0001918
,Book Name=M-1383-SHRI BRAHAMSUTRA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF

FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF

FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,